

Car Marko Aurelije i njegove Meditacije

Šarić, Dominik

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:682423>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-11**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest
Sveučilišni diplomski studij povijesti (jednopedmetni)

Dominik Šarić

Car Marko Aurelije i njegove Meditacije

Diplomski rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Sveučilišni diplomski studij povijesti (jednopedmetni)

Car Marko Aurelije i njegove Meditacije

Diplomski rad

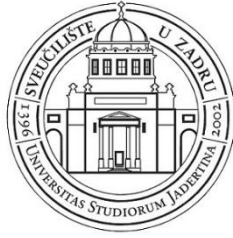
Student/ica:

Dominik Šarić

Mentor/ica:

Prof.dr.sc. Anamarija Kurilić

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Dominik Šarić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Car Marko Aurelije i njegove Meditacije** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 31. listopada 2023.

Sadržaj:

1. UVOD	6
2. PREGLED CARSTVA U DOBA DINASTIJE ANTONINA DO MARKA AURELIJA.....	8
2.1. UNUTARNJA I VANJSKA POLITIKA	8
2.2. KULTURNA I INTELEKTUALNA KLIMA ANTONINSKOG DOBA	17
3. CAR MARKO AURELIJE I NJEGOVO DOBA	20
3.1. MARKO AURELIJE PRIJE DOLASKA NA VLAST.....	20
3.1.1. RANE GODINE, OBITELJ I OBRAZOVANJE.....	20
3.1.2. MARKO AURELIJE U DOBA ANTONINA PIJA	23
3.2. RIMSKO CARSTVO U DOBA MARKA AURELIJA.....	24
3.2.1. MARKO AURELIJE POSTAJE CAR, PARTSKA KAMPANJA LUCIJA VERA	24
3.2.2. <i>HOROR IMPERII</i> SE OSTVARUJE: ANTONINSKA KUGA I PRVI MARKOMANSKI RAT	28
3.3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O VLADAVINI MARKA AURELIJA I O RAZDOBLJU NAKON NJEGOVE VLADAVINE	39
4. STOICIZAM KAO JEDNA OD FILOZOFSKIH TRADICIJA ANTIKE	43
4.1. OSNOVNE FILOZOSKE I ETIČKE POSTAVKE I UTJECAJI PRIJAŠNJIH FILOZOFSKIH ŠKOLA NA STOICIZAM	43
4.2. KRONOLOŠKI PREGLED RAZVOJA FILOZOFIJE STOICIZMA	52
4.2.1. STARA STOA	53
4.2.2. SREDNJA STOA	56
4.2.3. MLAĐA STOA.....	58
4.3. OSTAVŠTINA STOICIZMA	62
4.3.1. NEKE DODIRNE TOČKE STOICIZMA I RANOKRŠĆANSKE TEOLOGIJE I ETIKE	62
4.3.2. ODJECI STOICIZMA U KASNIJIM RAZDOBLJIMA	64
5. <i>MEDITACIJE</i> MARKA AURELIJA: OSTAVŠTINA RIMSKOG CARA-FILOZOFA	66
5.1. DATACIJA <i>MEDITACIJA</i> I POVIJESNI PUT TOGA DJELA.....	67
5.2. PITANJE NASLOVA	70
5.3. ŽANR <i>MEDITACIJA</i>	72
5.4. FILOZOFIJA <i>MEDITACIJA</i>	76
5.4.1. ETIKA SA PRIMJESAMA LOGIČKE ANALIZE: PITANJE RAZUMA I UTISAKA ...	76
5.4.2. KONCEPT PRIRODE U <i>MEDITACIJAMA</i>	80
5.4.3. SUDBINA I PROVIDNOST.....	81
5.4.4. DUŠA I EMOCIJE: UNUTARNJA TVRĐAVA	83
5.4.4. INTERPRETACIJA VRLINA U <i>MEDITACIJAMA</i>	88
5.4.5. SVIJET KAO JEDNA ZAJEDNICA: „KOZMIČKI GRAD“ MARKA AURELIJA	89
5.5. <i>MEDITACIJE</i> I HISTORIOGRAFSKA PERSPEKTIVA	91

5.5.1. MARKO AURELIJE KAO POVIJESNA LIČNOST IZ PRIZME NJегоVIH <i>MEDITACIJA</i>	92
5.5.2. PRVA KNJIGA MEDITACIJA: „CAREVI LJUDI“	95
5.5.3. POVIJESNE LIČNOSTI IZ VREMENA PRIJE MARKA AURELIJA U MEDITACIJAMA.....	97
6. ZAKLJUČAK	102
7. SAŽETAK.....	104
8. SUMMARY	104
9. LITERATURA.....	106

1. UVOD

Marko Elije Aurelije Antonin, kronološki 16. po redu imperator Rimskog Carstva, u historiografiji je, osim po svojim upravljačkim sposobnostima, također prepoznat kao jedan od najistaknutijih filozofa i intelektualaca svojeg vremena. Upravo zbog jedne takve pomalo specifične ostavštine cara Marka Aurelija, svaka ozbiljnija analiza koja polazi iz perspektive njegovog lika i djela, ubrzo poprima sebi svojstvene multidisciplinarnе dimenzije. Intelektualna, preciznije rečeno filozofska ostavština ovoga cara, veoma je značajna i često ju je potrebno istaknuti nezavisno od same ostavštine Marka Aurelija kao povijesne ličnosti, pritom naravno imajući na umu da se radi o istoj osobi, Marku Aureliju kao rimskom caru i Marku Aureliju kao filozofu. Dakle, kada je riječ o analizi njegova života, karakteristika multidisciplinarnog pristupa je da se saznanja iz historiografije veoma aktivno isprepleću sa onima iz oblasti filozofije, književnosti i slično. Ovaj rad, iako u osnovi predstavlja povijesnu analizu, ima za cilj primarno izložiti važnost Marka Aurelija kao važnog filozofa i intelektualca svojeg doba i iz te perspektive, iznesti važnost njegovog intelektualnog rada na onodobnu i sadašnju percepciju Marka Aurelija kao istaknute povijesne ličnosti. Također, ovim radom se želi ukazati na to da je intelektualni život cara neizostavan faktor za njegovu potpunu biografiju, te da su njegovo obrazovanje i intelektualni rad često bili od ključnog značaja za ovoga cara u vidu donošenja konkretnih političkih odluka, koje su u konačnici nerijetko odredile povijesnu putanju Rimskog Carstva.

Tako se ovaj rad na određeni način može podijeliti na dva dijela, gdje prvi dio predstavlja kronološki pregled i povijesnu pozadinu života i vladavine cara Marka Aurelija, dok se drugi dio bavi pozadinom i analizom intelektualne ostavštine cara Marka Aurelija. Prvi dio rada ima dvije nezavisne cjeline (dva poglavlja) od kojih se prva bavi razdobljem razdobljem prije života Marka Aurelija, dok se druga cjelina ili poglavlje toga dijela bavi životom i vladavinom cara-filozofa. U prvom poglavlju toga dijela, osim same događajne povijesti vremena prije Marka Aurelija, koja u samom radu uglavnom korespondira sa razdobljem careva antoninske dinastije, dat je i osvrt na kulturnu i društvenu sliku Rimskog Carstva u doba Antonina, ali i za vrijeme vladavine Marka Aurelija.

Drugi dio rada primjenjuje, unatoč tome što se priroda teme značajno mijenja i prelazi u svojevrsnu filozofsku analizu, relativno sličan pristup i tu rad najprije daje povijesni kontekst razvoja filozofske misli stoicizma, kojoj pripadaju i *Meditacije* Marka Aurelija, da bi

zatim rad prešao na filozofsku, književnu i historiografsku analizu samih *Meditacija*. Ovaj dio je također podijeljen na dva nezavisna poglavlja. Tako se prvo poglavlje toga djela bavi povijesnom, kronološkom i filozofskom analizom stoičke filozofije, srodnih filozofskih škola koje su utjecale na njezin razvoj, kao i neke od filozofskih škola koje su joj slične (npr. kinizam), pa i neke od škola koje su nastupale u opoziciji stoicizmu i u konačnici postale znatno popularnije od njega (neoplatonizam, rano kršćanstvo). Također, ovdje će biti riječi i o ostavštini stoicizma i njegovom utjecaju na filozofsku misao kasnijih stoljeća. Nakon toga, dolazi zadnje poglavlje koje čini i glavninu ovoga rada, a bavi se ekstenzivnom analizom samih *Meditacija*, filozofskog djela Marka Aurelija napisanog na grčkom jeziku. Budući da je ovaj rad ipak primarno historiografska analiza, ovdje možda valja istaknuti dio ovog rada koji pokušava identificirati i analizirati malobrojne povijesne podatke, koje nam *Meditacije* kao jedno filozofsko djelo daju.

Ovdje bih još samo napomenuo da su prijevodi antičkih pisaca koji su predstavljeni u radu, često rezultat slobodnog prijevoda autora rada i temeljena su uglavnom na modernim izdanjima, najčešće sa engleskog jezika. Stoga se upozorava čitatelja da su moguće određene nenamjerne nedosljednosti i nepodudaranja, kako sa modernim izdanjima, tako i sa antičkim tekstovima u originalu. Međutim, uloženi su trud da se takve stvari izbjegnu i svedu na najmanju moguću količinu. Stoga se čitatelju rada također preporučuje da osobno konzultira moderne prijevode citiranih djela, ili još bolje, ako je u mogućnosti, ta ista citirana djela i tekstove provjeri u originalu na latinskom ili grčkom jeziku.

2. PREGLED CARSTVA U DOBA DINASTIJE ANTONINA DO MARKA AURELIJA

2.1. UNUTARNJA I VANJSKA POLITIKA

Dolazak na vlast careva iz dinastije Antonina uvelike je vezana uz političke intrige careva prethodne, flavijejske dinastije, posebice one za vrijeme vladavine Domicijana. Na prvi pogled, vladavina Tita Flavija Domicijana (81.-96.), trećeg i posljednjeg cara flavijejske dinastije, bila je odraz jednog ustaljenog kontinuiteta imperijalne uprave koji je bio odlika ne nužno samo njegovih dinastičkih prethodnika, oca Vespazijana i brata mu Tita, već je sezao u doba uspostavljanja Rimskog carstva i njegovog prvog vladara Augusta. Domicijan je navodno za svojeg velikog uzora smatrao cara Tiberija te je mnogo vremena provodio čitajući državne akte i privatne zapise toga vladara, vjerojatno želeći osigurati stabilnost Carstva i dugovječnost vlastite vladavine baš kao i Tiberije. Sličnost Domicijana i Tiberija donekle je bila i u tome što su obojica došli na vlast nakon veoma uspješnih vladara te su trebali opravdati svoj položaj.¹

Domicijan je bez sumnje imao značajne uspjehe u svojoj vladavini. Ekonomija u Italiji i provincijama je bila poprilično stabilna, a u gradu Rimu su izvršeni mnogi građevinski projekti.² Njegovo razdoblje je bilo veoma pozitivno i za razvoj umjetnosti i književnosti, iako ne treba zaboraviti da je značajan dio intelektualaca tog doba vukao inspiraciju iz opozicije i antagonizma prema Domicijanovoj vladavini. Na vanjskopolitičkom planu Domicijan je imao uspjehe u pacifikaciji i romanizaciji Britanije, ponajviše zahvaljujući djelovanju tamošnjeg namjesnika i vojskovođe Gneja Julija Agrikole, a car je sam osobno poveo 83. godine uspješan pohod protiv germanskih Hata. Nešto manje uspjeha je Domicijan imao protiv dačkog kralja Decebala, s kojim je ipak bio prisiljen potpisati mirovni ugovor u kojem se Rim obvezuje Decebalovoj kraljevini plaćati godišnji tribut, ali je time ipak „dačka prijetnja“ značajno neutralizirana.³ Možda dalekosežno i najvažniji doprinos Domicijana je taj da je uvidio potrebu utvrđivanja sjeverne granice Carstva zbog konstantne prijetnje barbarskih plemena koji su živjeli s druge strane te granice te je naredio početak izgradnje limesa, tj.,

¹ M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 410.

² P. Lisičar, 1971, 424.

³ O općim događajima za vrijeme Domicijanove vladavine v. N. A. Maškin, 1982, 384-385.

sustava utvrđenih položaja s vojnom posadom koje će braniti sjeverne granice. Taj vojno-graditeljski poduhvat će nastaviti i njegovi nasljednici.⁴

Međutim, centralni politički procesi u Carstvu za vrijeme Domicijanove vladavine bili su njegovi žestoki sukobi sa Senatom te njegova želja da uspostavi apsolutističku vlast i političku klimu, tako da nijedno vladajuće tijelo nije bilo u mogućnosti propitkivati njegove odluke. Sukob između Domicijana i Senata kulminirao je kada se 89. godine legat Gornje Germanije Antonije Saturnin proglasio za cara. Domicijan je oštro ugušio ustanak i počeo široke progone senatora koje je smatrao nelojalnima te uspostavio široku mrežu doušnika (*delatores*) koji su imali zadatak ukazati caru na neprijateljske djelatnosti protiv njegova režima.⁵ Teško je reći koliku je ulogu Senat imao u Saturninovoj pobuni, međutim nije tajna da Senat mahom nije podržavao Domicijanov stil vladavine u kojem su Senat i neke druge tradicionalne ustanove potpuno pale u drugi plan. Uloga Senata u procesu donošenja odluka bila je već donekle smanjena u doba Vespazijana, no prethodna dva vladara flavijske dinastije ograničila su se uglavnom na izmjenu sastava Senata prema svojoj volji i brinuli su da se Senat ne osjeća otuđeno te da sudjeluje u procesu donošenja odluka. Ovakva koegzistencija cara i Senata omogućila je da car iz senatorskog staleža novači učinkovite državne dužnosnike te generalnu stabilnost i razumijevanje između tih dviju institucija. Domicijan je gotovo odmah po dolasku na vlast prekinuo tu vezu. Svoju nadmoć nad Senatom Domicijan je odmah simbolično demonstrirao dolazeći na sjednice Senata u purpurnoj togi poput Cezara, a neslužbeno je prihvatio titulu *dominus et deus* (Gospodar i Bog), koju su mu dodijelili njemu bliski pjesnici poput Marcijala. Godine 85. proglasio se doživotnim cenzorom, što mu je dalo za pravo da do kraja svoje vladavine može odlučivati koga će uvesti u Senat. Time se stara senatorska elita uvelike osjećala ugroženom. Nadalje, svoj otvoreni prijezir prema Senatu Domicijan je demonstrirao tako što ga je rijetko sazivao, i, kada bi ga sazivao, učinio bi to zato da prenese informacije i već gotove osobne odluke. Imperijalna vlast počivala je na staroj republikanskoj fasadi da je Senat partner caru, a ne njegov sluga no Domicijan je gotovo u potpunosti maknuo tu iluziju. Nakon Saturninovog ustanka ovaj sukob se do kraja pooštrio.⁶ Domicijan će na kraju stradati u jednoj drugoj zavjeri koju je orkestrirala njegova žena Domicija, a sproveo dvorski sluga Stefan. Pred kraj svoje vladavine Domicijan je postao pretjerano paranoičan i počeo osuđivati na smrt ljude iz svoje obitelji poput, npr., svojeg bratića Flavija Klementa. Po saznanju o njegovoj smrti, Senat je donio

⁴ P. Lisičar, 1971, 424.

⁵ N. A. Maškin, 1982, 383.

⁶ Za odnos Domicijana i Senata te za Saturninovu pobunu v. M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 410-411.

odluku *damnatio memoriae* na njegov lik i djelo te je sukladno tome došla naredba da se makne njegovo ime sa svih javnih natpisa i spomenika u Carstvu.⁷

Antagonizam prema Domicijanovom liku, djelu i naslijeđu nastavio se i nekoliko desetljeća nakon njegove nasilne smrti, a u izvorima osuda njegovog režima je gotovo unisona. Čak i pjesnici poput Marcijala i Juvenala, koji su pisali panegirike o Domicijanovoj veličini i vojnim sposobnostima pridružili su se nakon careve smrti njegovim oštrim i nepomirljivim kritičarima poput Suetonija, Tacita, Plinija Mlađeg i kasnijeg povjesničara Kasija Diona. Međutim, važno je zamijetiti da spomenuti pisci dolaze gotovo mahom iz senatorskog staleža te su i sami sudjelovali u političkim borbama protiv carevih pristaša, stoga se njihova riječ ne smije uzeti kao konačni sud o tom rimskom caru. Domicijan je nesumnjivo pokazivao autoritarne tendencije, no neke od usporedbi njegove vladavine s Kaligulinom ili Neronovom, teško da se mogu do današnjih dana održati kao povijesne činjenice. Dodatni poticaj ovakvom raspoloženju prema Domicijanovoj ostavštini nesumnjivo su dali njegovi nasljednici Nerva i Trajan, koji su u održavanju takvog političkog stava prema Domicijanovoj vladavini vidjeli svoju neposrednu političku korist. Štoviše, može se reći da je jedna od (uvjetno rečeno) ideoloških pozadina careva nove antoninske dinastije upravo i bila određena restauracija carske vlasti kao *princeps*, tj., prvi među jednakima, a ne kao *dominus* (gospodar). Takvo raspoloženje je bilo barem kada je u pitanju razdoblje vladavine spomenutih dvaju careva, kada je sjećanje na Domicijanove progone bilo još svježije. Iz tih postavki Carstvo ulazi u eru takozvanih „dobrih careva“.⁸

Prvi u nizu „dobrih careva“ bio je Marko Kokcej Nerva (96.-98.). Nerva je u trenutku dolaska na vlast imao 66 godina i iza njega je bila bogata karijera u Senatu, a u doba Domicijanove vladavine obnašao je dva puta dužnost konzula. On je dolazio iz stare patricijske obitelji, a po majčinoj liniji je bio u srodstvu sa Tiberijevom unukom Julijom. Osobno je bio naklonjen senatorskoj opoziciji autoritarnom caru iako nikad nije javno djelovao po tom pitanju. Domicijan je često sumnjao u njegovu odanost, a postoje indicije da je Nerva bio jedan od konspiratora u njegovom atentatu.⁹

Dolaskom na vlast, na Nervi je pao nezavidan zadatak da izvrši političku tranziciju i uspostavi stabilnost Carstva. Prije njega, zadnji senator u poznim godinama koji je uzdignut na carsku čast nakon dugogodišnjeg tiranina bio je Galba 69. godine. Politička previranja

⁷ M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 424.

⁸ M. Griffin, 2007, 55.

⁹ M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 425; M. Griffin, 2007, 85.

dovela su do toga da se on tada održao samo nekoliko mjeseci na vlasti (kao i na životu). Nerva je bio vrlo svjestan Galbine sudbine i žurno je imenovao Kasperija Elijana na mjesto pretorijanskog prefekta, koji je bio izgubio tu poziciju za vrijeme Domicijana, ali je ostao veoma popularan među pretorijancima.¹⁰ Također je isplatio tradicionalne povišice vojnicima, što je njegov nesretni prethodnik odbio učiniti.¹¹ I doista, kada je u konačnici izbila pobuna djela vojske pod vodstvom Kalpurnija Krasa 97. godine, većina vojske je stala uz Nervu i ugušila pobunu. Ipak, veliki udarac Nervi je zadao isti Kasperije Elijan koji je ucijenio cara da naredi pogubljenje Petronija Sekunda, zadnjeg Domicijanovog pretorijanskog prefekta za kojeg se vjerovalo da je orkestrirao ubojstvo cara.¹² Nakon te epizode, Nerva je znao da mora hitno uspostaviti autoritet u vojsci. On je to učinio tako što je adoptirao Marka Ulpija Trajana, koji je tada prema dostupnim izvorima bio namjesnik u Gornje Germanije i koji je trebao naslijediti Nervu na carskom prijestolju (Nerva nije imao svoje djece). Ovime je Nerva ne samo osigurao političku stabilnost za vrijeme svoje vladavine već je postavio nasljednu liniju careva koji će vladati Carstvom za vrijeme njegova najprosperitetnijeg razdoblja. Nepunih godinu dana nakon Trajanove adopcije Nerva umire prirodnom smrću, a među vojskom popularni Trajan, bez opozicije nasljeđuje carsku čast.¹³

Car Trajan (98-117.) bio je porijeklom iz Hispanije te je bio prva osoba koja je stupila na carsko prijestolje a da nije rodom iz Italije, što je bio važan simbolički iskorak za Carstvo i priznanje da „stranci“ počinju imati nezaobilaznu ulogu u upravljanju državom, na što, npr., posebno pozitivno u izvorima gleda Tacit, koji je vjerojatno bio rodom iz Narbonske Galije.¹⁴ Neki izvori poput Kornelija Frontona, istaknutog rimskog pravnika, retora i jednog od glavnih tutora mladog Marka Aurelija, zamjeraju Trajanu preveliku ambiciju te da je bio spreman olako žrtvovati svoje vojnike za osobnu slavu. Prema Frontonu, primjer tomu je kada su za vrijeme rata protiv Parta poginula dva konzula, što je prema njemu moglo biti spriječeno (*Princ. Hist.* 200: 21–24; 198: 16–18; 198:20–199:7; 214: 17–20). Kasije Dion (LXVIII: 7, 5) spominje carevu sklonost alkoholu i „ljubavi prema dječacima“ ali napominje da mu on osobno to ne uzima za zlo. Ovakve vijesti o caru Trajanu u široj slici imaju ulogu svojevrsne korektivne prirode jer je s druge strane on nesumnjivo bio vladar iznimnih vojnih, političkih i

¹⁰ M. Griffin, 2007, 85-86.

¹¹ N. A. Maškin, 1982, 386.

¹² M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 425.

¹³ M. Griffin, 2007, 95. gdje vidjeti i za spomenute vijesti antičkih izvora. O Trajanovoj karijeri prije dolaska na prijestolje v. J. Bennett, 2003, 46; N. Jackson, 2022, 94.

¹⁴ M. Griffin, 2007, 101.

upravnih sposobnosti i za čije je vladavine Carstvo doživjelo period stabilnosti i progresa, zbog čega je u konačnici dobio i službeno od Senata titulu *optimus princeps* (najbolji car).¹⁵

Na upravnom planu Trajan je proveo temeljite reforme. Što se tiče Italije, najdalekosežnija reforma je bila provođenje tzv. alimentacije. Nominalno započeta još pod Nervom a u potpunosti institucionalizirana pod Trajanom, alimentacija se sastojala od državnih zajmova nižim i srednjim zemljoposjednicima uz relativno malu kamatu od 5%, dok bi se prihodi od tih kamata usmjeravali prema najpotrebitijim građanima Rima. Trajan je također posvetio mnogo vremena reformi provincijske uprave. Danas nam je ostala sačuvana njegova prepiska s Plinijem Mlađim, kojeg je Trajan postavio za namjesnika Bitinije i Ponta, iz koje se može iščitati da je car brinuo i davao savjete i o najdetaljnijim pitanjima lokalne uprave poput organiziranja gradske birokracije, kakve građevine se trebaju podići, kako pribaviti sredstva za gašenje požara i sl. Ova prepiska donekle prikazuje i njegovu želju da gradsku upravu stavi pod nadzor carske vlasti, što je on i učinio tako što bi davao precizne upute provincijalnim namjesnicima ali i slanjem specijalnih činovnika (*curatores rerum publicum*) koji bi na lokalnoj razini provodili carevu volju i vodili municipalne financije.¹⁶

Kontinuitet koji je uspostavio Nerva, Trajan je nastojao slijediti na mnogim poljima i to se možda ponajviše odrazilo na njegov odnos sa Senatom. Za vrijeme Trajana je u potpunosti napušten Domicijanov odnos prema Senatu i primijenjeni su principi uspostavljeni za vrijeme Nerve prema kojima je car, osim što je redovno sazivao sjednice Senata, od istog tijela često tražio mišljenja i savjete prije nego što donese odluku. Tacit o ovoj promjeni govori kao o pomirenju principata i slobode (*Agr.* 3, 1.). Dobra suradnja careva antoninske dinastije i Senata će nastaviti biti pravilo sve do smrti Marka Aurelija, uz kraće pogoršanje odnosa pred kraj carevanja Trajanovog nasljednika Hadrijana, što je pak njegov nasljednik Antonin Pio odmah po dolasku na vlast izgladio.¹⁷

Trajan će ipak u povijesti najviše ostati upamćen po svojim iznimnim vojnim sposobnostima i uspješnoj teritorijalnoj ekspanziji za vrijeme njegova mandata. Prvi veliki vojni pohod Trajan je izvršio protiv dačkog kralja Decebala, koji je zadavao mnoge brige Rimljanima na sjevernoj granici još od doba Domicijana. Situacija je uvelike postala ozbiljna kada je Decebal stupio u kontakt s Partima i s njima sklopio proturimski savez. U razdoblju od 101. do 106. godine Trajan je protiv Dačana poveo dva rata, a rezultat je bio potpuno

¹⁵ M. Griffin, 2007, 97.

¹⁶ N. A. Maškin, 1982, 389.

¹⁷ M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 427.

uništenje Dačkog kraljevstva, čiji je teritorij tako postao dio Carstva.¹⁸ Negdje pred Decebalov poraz Trajan također anektira Nabatejsko kraljevstvo. Prema dostupnim izvorima, akvizicija toga klijentskog kraljevstva čiji se teritorij protezao na današnjem području juga Palestine i Sirije te sjevera Arapskog poluotoka i čitavog Sueskog poluotoka protekla je najvjerojatnije bez otpora i nakon smrti dugogodišnjeg kralja Rabela II. Ovu akciju je samostalno proveo namjesnik Sirije Kornelije Palma.¹⁹ Posljednjih godina svoje vladavine Trajan je posvetio ratu s Partima, tradicionalnim rivalima Rima na Istoku. Inicijalno počevši kao sukob oko kontrole nad Armenijom oko 113. godine, koja je imala status klijentskog kraljevstva i koju je partski kralj Hozroj htio staviti u svoju sferu utjecaja, rat se ubrzo proširio na teritorij Parta i njihovih vazala dok je Armenija obnovljena kao klijentska kraljevina Rima. U manje od dvije godine, Trajan je uspio ući duboko u partski teritorij te osvojiti gradove poput Adigene i Babilona, a u konačnici osvojiti i glavni grad Ktesifon te svrgnuti Hozroja. Partija je sve do Trajanove smrti bila klijentska kraljevina Rima. Izbivši na obale Perzijskog zaljeva, Trajan je sa svojim osvajanjima na Istoku neodoljivo podsjećao na Aleksandra Makedonskog, a i sam je vjerojatno sanjao u tom trenutku o potencijalnom pohodu na Indiju. Ipak, 116. godine Trajan je morao povući vojsku jer su protiv Rima izbili ustanci u Mezopotamiji, ali i u rimskim provincijama na Istoku. Sljedeće godine car se ozbiljno razbolio zbog čega se odlučio vratiti u Italiju, međutim, na tom putu umire u Maloj Aziji.²⁰

Novi car koji dolazi na vlast bio je Publije Elije Hadrijan (117.-138.), koji je u trenutku smrti obnašao dužnost namjesnika Sirije. Osim što je bio Trajanov daljnji rođak, za Hadrijana se može reći da je bio i njegov „čovjek od povjerenja“. Za vrijeme njegove vladavine vršio je niz civilnih i vojnih dužnosti, a u svim ratovima pokazao se i kao vrstan vojskovođa. Stoga, Trajanov odabir Hadrijana za svojeg nasljednika i nije bio pretjerano iznenađenje. Međutim, postojale su određene sumnje u to je li baš on bio Trajanov iskren odabir jer je on adoptirao Hadrijana dok je bio na smrtnoj postelji te nije provedena službena ceremonija adopcije. Također, Hadrijan je kroz cijelu svoju karijeru imao bezrezervnu podršku Trajanove supruge Plotine. Zbog ovih okolnosti postoji mogućnost i da je adopcija Hadrijana lažirana te da je Hadrijan došao na prijestolje utjecajem Plotine i zbog toga što su ga sirijske legije proglasile za cara čim je objavljeno da je Trajan umro. Po dolasku na vlast Hadrijan je naredio pogubljenje nekoliko istaknutih vojnih zapovjednika jer su navodno

¹⁸ N. A. Maškin, 1982, 386.

¹⁹ M. Griffin, 2007, 123.

²⁰ N. A. Maškin, 1982, 387-388.

kovali zavjeru da ga svrgnu s prijestolja i s time je priča o legitimitetu novog cara bila više-manje završena.²¹

Što se tiče upravnih i ekonomskih politika, Hadrijan je uvelike nastavio provoditi Trajanove reforme. Također je kao i Trajan pokazivao veliku brigu za lokalnu upravu u provincijama te joj je dodao i određeni kozmopolitski pečat svojstven njemu kao osobi koja je nastojala prihvatiti sve kulturne uzorke raznih naroda Carstva te od rane mladosti primila grčko obrazovanje. Za Hadrijana je također jačala i carska vlast, ali to se kao i u slučaju Trajana nije odrazilo na odnose sa Senatom, koji su bili dobri sve do razdoblja poznijih godina njegove vladavine kada je, npr., Hadrijan dao 135. godine pogubiti nekoliko senatora jer je sumnjao na zavjeru.²²

Jedini značajniji iskorak u odnosu na Trajana Hadrijan je napravio u vanjskoj politici. Pokazalo se da je Trajanova osvajačka politika dugoročno neodrživa po Carstvo te je odlučio prihvatiti *status quo* na Istoku, koji je bio na snazi prije Trajanovog pohoda. Stoga se za vrijeme Hadrijanove vladavine uglavnom radilo na utvrđivanju već postojećih granica, posebno u Britaniji, gdje je izgrađen tzv. Hadrijanov zid. Budući da je za njegove vladavine u Carstvu vladala atmosfera mira i stabilnosti, Hadrijan je veći dio svoje vladavine proveo putujući rimskim provincijama, budno nadgledajući provincijsku upravu. Jedina ozbiljnija turbulencija za vrijeme njegove vladavine bio je ustanak Judejaca koji je 132. godine izbio pod vodstvom Simona Bar-Kokhbe, koji se želio suprotstaviti romanizaciji drevnih židovskih zemalja i u konačnici zbaciti nežidovsku vlast nad svojim narodom. Okidač ustanku je bila želja Hadrijana da na prostoru Jeruzalema koji je srušen za vrijeme Vespazijanovog pohoda izgradi novi glavni grad provincije, Eliju Kapitolinu, a na prostoru starog židovskog hrama izgradi svetište Jupiteru Kapitolinskom.²³

Židovski otpor se pokazao univerzalnim, do te mjere da je legat Judeje Tinej Ruf morao tražiti pojačanje, unatoč tome što je pod svojim zapovjedništvom imao čak dvije legije. U konačnici je dijelom operacija u Judeji upravljao i sam car, koji je doputovao na Istok iz njemu voljene Atene u tu svrhu te se tamo zadržao sve dok upravljanje operacijama nije preuzeo Julije Sever, koji je na kraju ugušio ustanak do 136. godine. Ovaj sukob je imao katastrofalne posljedice po Judeju. Infrastruktura provincije je bila gotovo u potpunosti

²¹ O okolnostima tranzicije carske vlasti s Trajana na Hadrijana v. A. R. Birley, 2007, 134-135.

²² O upravnim politikama i kulturnom ozračju za vrijeme vladavine Hadrijana v. N. A. Maškin, 1982, 391-393.

²³ O vanjskoj politici cara Hadrijana kao i razlozima židovske pobune u Judeji v. N. A. Maškin, 1982, 394-396; P. Lisičar, 1971, 426.

uništena a vjeruje se da je oko 580.000 Judejaca nastradalo u tom sukobu. Nakon što je Bar-Kokhba ubijen i time osigurana rimska pobjeda, Judeja prestaje postojati kao provincija te ulazi u sastav provincije Sirije. Također, ostatku židovske populacije zabranjeno je da se vrati ili nastavi živjeti na prostoru Judeje.²⁴

Hadrijan je po mnogim svojim osobinama bio netipičan rimski vladar. Osim što nije gajio snove o velikim osvajačkim pohodima, Hadrijan je bio iznimno uključen u intelektualni i umjetnički život Carstva. Zbog toga je volio više provoditi vrijeme u staroj prijestolnici grčkog svijeta Ateni nego u Rimu te je također ostao zapamćen po tome što je sudjelovao u brojnim raspravama s filozofima, pjesnicima, arhitektima i drugim intelektualcima svoga vremena, zbog čega je često bio prepoznat kao „intelektualni car“. Hadrijan je ostao zapamćen i po svojem netipičnom filhelenizmu. Upravo je taj Hadrijanov filhelenizam u kombinaciji s izraženim kozmopolitizmom i stavljanjem provincija u jednak položaj s italskom jezgrom Carstva zapravo bio glavna točka njegova neslaganja sa Senatom, barem u većoj mjeri nego same konkretne političke odluke koje je on donosio. Međutim, Hadrijanova vizija prirode Carstva u kasnijim razdobljima je neizbježno prevladala nad vizijom Carstva koju su gajili nešto konzervativniji krugovi.²⁵

Na kraju vladavine Hadrijan se ozbiljno razbolio, ali je prije smrti jasno odredio svoje nasljednike i osigurao dinastički kontinuitet. Za razliku od Trajana, Hadrijan je pitanju nasljedstva razmišljao znatno prije nego što je dospio u smrtnu postelju. Kao i njegov prethodnik, ni on nije imao biološkog sina koji bi ga mogao naslijediti pa je 136. godine adoptirao mladića po imenu Lucije Cejonije Komod Ver, međutim on je bio lošeg zdravlja te je umro šest mjeseci prije Hadrijana. Nakon toga, Hadrijan je odlučio adoptirati senatora Tita Aurelija Antonina, koji će ga doista i naslijediti. Osim toga, Hadrijan se pobrinuo i za dinastički kontinuitet za sljedeću generaciju tako što je Antoninu naložio da adoptira mlađeg Lucija Vera, sina prethodno spomenutog preminulog Vera, te svojeg nećaka Marka Anija Vera, koji pak dobiva novo ime Marko Elije Aurelije. Potonji je bio stariji i imao je prednost kod nasljeđivanja prijestolja no unatoč tome, kada je došlo vrijeme da preuzme vlast, Marko Aurelije će imenovati svojeg adoptivnog brata kao suvladara. Ne može se sa sigurnošću reći

²⁴ O tijeku Bar-Kokhbinog ustanka, ratnim operacijama i posljedicama toga sukoba po Judeju v. A. R. Birley, 2007, 145-146.

²⁵ O Hadrijanovoj osobnosti i viziji Carstva v. A. R. Birley, 2007, 148-149.; N. A. Maškin, 1982., str. 395.

je li to učinjeno na inicijativu samog Marka Aurelija ili je on zapravo proveo prvotnu Hadrijanovu zamisao.²⁶

Mnogi smatraju da je novi 51-godišnji car Antonin, bio izabran kao privremeno rješenje i da kao iskusen senator visokog ranga pripremi mladiće Marka i Lucija za carsku čast. Unatoč tome, on se održao na vlasti čak dva i pol desetljeća (138.-161.).²⁷ Antonin Pio nije imao Hadrijanov osjećaj za kozmopolitizam niti je pretjerano uvažavao grčku kulturu, već je kao stari pripadnik senatorskog staleža isticao tradicionalne rimske običaje i kulturu. Vjeruje se da je to potaknulo Senat da mu dodijeli počasni nadimak *Pius* što znači „Pobožni“.²⁸ Ipak, unatoč tome što su se njegovi pogledi na svijet razlikovali od njegova poočima, Antonin Pio je uložio značajan politički napor da nagovori Senat da deificira Hadrijana, što je to tijelo neposredno nakon njegove smrti odbijalo učiniti.²⁹

Također, za razliku od Hadrijana, koji je volio provoditi vrijeme u kulturnim središtima drevne Grčke i voditi intelektualne rasprave s helenističkim učenjacima te putovati rimskim provincijama, Antonin se zadovoljio mirnim životom u prijestolnici. Čak štoviše, vjeruje se da Antonin za vrijeme svoje vladavine niti jedanput nije napustio prostor Italije. Međutim, Antonin Pio se slagao s Hadrijanom u jednoj ključnoj komponenti upravljanja državom, a to je bilo to da Carstvo pod svaku cijenu mora izbjegavati velike ratne sukobe. Tako je Carstvo, ako se izuzme Judejski rat, za vrijeme Hadrijana i Antonina uživalo više od četrdeset godina mira, stabilnosti i prosperiteta.³⁰

Nakon Antonina Pija, prema dogovoru nastalom još za Hadrijanova života, Carstvo nasljeđuje Marko Aurelije (161.-180.), koji je zajednički vladao sa svojim adoptivnim bratom Lucijem Verom (161.-169.) sve do smrti potonjeg.³¹ Marka Aurelija je naslijedio njegov sin Komod (180.-192.), sa čijim dolaskom na vlast u tradicionalnoj historiografiji završava era „dobrih careva“, a on je ujedno i posljednji vladar antoninske dinastije.³²

²⁶ O pitanju nasljeđivanja cara Hadrijana i njegovoj uspostavi dinastičkog kontinuiteta v. M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 425-426.

²⁷ A. R. Birley, 2007, 148.

²⁸ N. A. Maškin, 1982, 396-397.

²⁹ M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 427.

³⁰ A. R. Birley, 2007, 148; N. A. Maškin, 1982, str. 397.

³¹ M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 427.

³² M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 489.

2.2. KULTURNA I INTELEKTUALNA KLIMA ANTONINSKOG DOBA

Razdoblje antoninske dinastije je u osnovi doba najveće moći rimske države, bilo da se radi o političkoj, ekonomskoj ili kulturnoj sferi.³³ Kada se konkretno govori o kulturnoj nadmoći u ovom razdoblju, tu je primarno riječ o dovršenom procesu romanizacije, ili barem o krajnjim dosezima toga povijesnoga procesa. Pod romanizacijom se podrazumijeva proces usvajanja rimske kulture, običaja i posebno prihvaćanja latinskoga jezika od strane lokalnog pokorenog stanovništva pojedinih provincija. Ovdje je, nadalje, potrebno zamijetiti da je romanizacija gotovo uvijek imala svoje lokalne posebnosti te se nije odvijala na identičan način u svakoj provinciji. Tako je, npr., ona bila najuspješnija u Galiji i južnim dijelovima Hispanije, koje su do 2. stoljeća bile potpuno romanizirane, jer su vrlo rano došli u kontakt sa rimskim kolonistima. S druge strane, u sjevernoj Africi vladala je znatno drugačija klima. U gradovima te regije lokalni punski jezik je bio u uporabi sve do 5. stoljeća, a i dalje su se nastavila štovati stara božanstva poput Tanit i Baala, samo pod imenom njihovih rimskih ekvivalenata (Junona i Saturn).³⁴

Prominentnu ulogu u procesu romanizacije su dakako imali gradovi, a za vrijeme 2. stoljeća urbana mreža Carstva doživjela je svoj najveći razvitak. U tom razdoblju također dolazi do svojevrstne decentralizacije moći i bogatstva izvan rimske i italske središnjice, što je uvelike i diktiralo benevolentnu politiku niza careva prema provincijama. Sukladno time, javljaju se i mnogi lokalni provincijski moćnici čije je bogatstvo rađalo politički utjecaj, koji se u Rimu nije više mogao ignorirati. Jedan od njih je bio Herod Atički, koji je za vrijeme Antonina Pija bio bogati mecena i koji je davao ogromne donacije grčkim gradovima.³⁵

Osim snažnoga utjecaja latinskog jezika ne treba zanemariti niti izrazito snažan utjecaj grčke kulture. To je posebno bio slučaj u istočnim provincijama, gdje se bez obzira na rimski politički utjecaj, grčki jezični korpus i kulturni utjecaj ipak održao.³⁶ Još od doba Aleksandrovih osvajanja, grčki jezik i kultura uživali su uzvišeni status i u negrčkim dijelovima istočnog Sredozemlja te je poznavanje toga jezika označavalo važan statusni simbol.³⁷ Ovakva koegzistencija dvaju jezika i kultura dovela je do toga da do 2. stoljeća gotovo da su jedino grčki i latinski bili korišteni kao pisani jezici, a sukladno time i kao jezici

³³ M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 458.

³⁴ N. A. Maškin, 1982, 433.

³⁵ M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 458.

³⁶ N. A. Maškin, 1982, 434.

³⁷ E. Bowie, 2007, 899.

visoke kulture, književnosti i filozofije diljem Carstva, što je, dakako, rezultat nekih širih procesa koji sa romanizacijom imaju samo posrednu vezu.³⁸

Latinska proza i pjesništvo su se uglavnom nastavili razvijati na prethodnim tradicijama. U pjesničkim krugovima su dominirali već spomenuti Marko Valerije Marcijal (40.-104.), koji u latinsko pjesništvo uvodi tradiciju grčkog epigramskog pjesništva te Decim Junije Juvenal (55.-130.), satiričar horacijevskog stila čija su djela sadržavala oštru društvenu kritiku. Najpoznatija prozna djela toga razdoblja su historiografska i biografska djela Publija Kornelija Tacita (55.-120.) i Gaja Suetonija Trankvila (75.-150.). S druge strane, iako se također zasniva na tradicijama prethodnih stoljeća, grčka književnost je za vrijeme antoninskih careva doživjela stanovitu renesansu i ponovno postala izrazito popularna. Prema podjeli kasnijeg kroničara iz 3. stoljeća Filostrata, grčki književnici ovog razdoblja se svrstavaju u doba povijesti grčke književnosti koju je on nazvao razdobljem tzv. Druge sofistike (za kompletan popis književnika i intelektualaca toga doba v. *Filostr. VS 2.*). Grčki književnici Druge sofistike nastojali su oživiti dio grčke prozne tradicije koji je sadržavao prozna djela u formi polemike ili razgovora, pa prema svojoj formi na neki način stoje na granici između književnosti, retorike i filozofije. Istaknuti pisci ove škole bili su Dion Hrizostom (40.-115.), Publije Elije Aristid (117.-181.) i Lucijan iz Samosate (125.-180.).³⁹

Kada je u pitanju djelatnost filozofa ovoga razdoblja, oni su uglavnom djelovali u okviru nekoliko helenističkih filozofskih tradicija ili škola poput platonističke, aristotelijanske, epikurejske, stoičke i kiničke škole. Dominantne filozofske teme ticale su se uglavnom pitanja vlasti i tradicije. Za razliku od nekih prijašnjih vremena kada su postojale jake, utjecajne i centralizirane ustanove poput Akademije koju je osnovao Platon te Aristotelovog Peripatosa, filozofija se izučavala u nizu malih privatnih škola koje su osnivale individualne osobe, zainteresirane za proučavanje filozofije i prenošenje znanja o njoj pojedinim učenicima. Jednu takvu platonističku školu u Ateni je pohađao poznati filozof, biograf i povjesničar Plutarh (45.-125.), a koju je vodio izvjesni Amonije, porijeklom iz Egipta. Negdje krajem 1. stoljeća i sam Plutarh osniva vlastitu školu u svojem rodnom gradu Heroneji. Takvo je stanje bilo sve do reforme koju je naložio car Marko Aurelije osobno, koji je uspostavio službene filozofske ustanove za platonističku, aristotelijansku, epikurejsku i

³⁸ M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 479.

³⁹ O prozi i pjesništvu na latinskom i grčkom jeziku u tom razdoblju v. M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 480-482; N. A. Maškin, 1982, 439.

stoičku školu te imenovao njezine predstavnike. Ovime je u slučaju platonističke tradicije restauriran autoritet koji je imala stara Platonova Akademija za tu filozofsku školu.⁴⁰

Ipak, može se reći da su određenu vitalnost i originalnost kroz 2. stoljeće jedino uspjeli očuvati stoička i kinička filozofska škola. U osnovi, ove dvije škole počivaju na vrlo sličnim postavkama te naglašavaju važnost življenja u skladu s prirodom i izgrađivanja jake individualne ličnosti, na koju zemaljska dobra i događanja nemaju pretjerano veliki utjecaj. Pripadnici kiničke škole su uglavnom bili putujući filozofi, čiji su govori bili veoma popularni među narodnim masama. S druge strane, stoicizam je upravo u 2. stoljeću iznjedrio dva vrlo važna predstavnika: oslobođenika porijeklom iz Frigije Epikteta (60.-140.) i cara-filozofa Marka Aurelija. Dobar dio filozofskih postavki ovih dvaju škola će preuzeti razni reformatori inspirirani istočnjačkim religijama i tu posebno spadaju kršćanski apologeti, kojima će u narednim stoljećima u konačnici i uspjeti da nametnu svoje vrijednosti, na štetu stoljetnih antičkih filozofskih i religijskih tradicija i normi.⁴¹

⁴⁰ Za opći pregled filozofske tradicije toga doba v. J. M. Dillon., 2007, 924-926.

⁴¹ M. Cary – H.H. Scullard, 2022, 483; B. Kalin, 1991, 106-107. Budući da *Meditacije* pripadaju stoičkoj filozofskoj tradiciji, njoj će kasnije u tekstu biti posvećeno posebno poglavlje.

3. CAR MARKO AURELIJE I NJEGOVO DOBA

3.1. MARKO AURELIJE PRIJE DOLASKA NA VLAST

3.1.1. RANE GODINE, OBITELJ I OBRAZOVANJE

Budući car Marko Aurelije rođen je 26. aprila 121. godine kao Marko Anije Ver, u gradskoj vili svoje obitelji na brežuljku Celiju u Rimu. On će ovo ime nositi sve do svoje 17. godine, kada će biti adoptiran od strane svojeg strica i budućeg cara Antonina Pija. Marko Aurelije je rođen u jednoj od najutjecajnijih obitelji u Rimu, koja je baš kao i obitelji careva Trajana i Hadrijana, bila hispankoga porijekla te je pripadala tzv. „kolonijskoj eliti“, koja je u to doba bila izrazito utjecajna u Carstvu. Njegov djed, također imena Marko Anije Ver, bio je konzul čak tri puta (što se u to doba smatralo velikom čašću jer ni sam Hadrijan nije obnašao tu dužnost više od tri puta) te je također jedno vrijeme bio gradski prefekt Rima. Markova baka Rupilija Faustina bila je direktan potomak raznih rodova koji su bili utjecajni u kasno republikansko doba, poput Pompeja, Kalpurnija Pizona i dr.⁴²

Mladom Marku Aniju je vrlo rano u djetinjstvu umro otac. Osim njegovog djeda, skrbništvo nad mladim Markom preuzeo je istaknuti senator i vojskovođa Lucije Katilije Sever, koji je nesumnjivo imao veliki utjecaj na njegovo odrastanje. U tome je veliku ulogu igrao i sam car Hadrijan, koji ga je nastojao uključiti u javni život rimske elite, dok je još praktički bio dijete. Tako je Marko već sa 6 godina na carev zahtjev primljen u viteški stalež, a sljedeće godine je iniciran u svećenički kolegij Salijske braće, u koji su primane osobe patricijskog porijekla i koji su izvodili plesne rituale u čast boga Marsa. Članstvo u ovom kolegiju bilo je od iznimnog društvenog statusa i ujedno za tako mladu osobu poput Marka, svojevrsna obrazovna lekcija o važnosti drevnih rimskih tradicija, koje je on prema svemu sudeći vrlo rado prihvatio.⁴³ Car Hadrijan je, prema svim dostupnim podacima, vjerojatno vidio u Marku svojeg budućeg nasljednika i zbog toga je bio uvelike osobno uključen u njegov odgoj i odrastanje. Čak štoviše, Hadrijanova privrženost Marku dovela je do toga da se u jednom trenutku na carskom dvoru proširila glasina da je on zapravo njegov biološki sin, što naravno nije imalo nikakvog uporišta.⁴⁴ Kada je napunio 14 godina, za mladog Marka je bio organiziran svečani obred oblačenja tzv. muževne toge (*toga virilis*), tradicionalne rimske

⁴² A.R. Birley, 2012, 139.

⁴³ A.R. Birley, 2012, 140.

⁴⁴ F. McLynn, 2009, 24.

odjeće kojom su rimski mladići bili inicirani u svijet odraslih i punopravnih rimskih građana.⁴⁵

Markovi skrbnici su vodili veliku pažnju kada je bilo u pitanju njegovo obrazovanje i, može se reći, da je ono bilo centralni dio njegove mladosti i odrastanja te važan formativni čimbenik za budućeg „cara-filozofa“. U prvoj knjizi svojih *Meditacija* Marko Aurelije navodi imena osoba koje su imale ključan utjecaj na njegovu životnu sredinu i način razmišljanja, te se odmah može uvidjeti da su njegovi učitelji i tutori imali nezaobilazan i presudan utjecaj na mladog prijestolonasljednika. On se tako zahvaljuje Luciju Katiliju Severu (*Med.*, I, 5.), kojemu pripisuje to da je bio ključna osoba, koja je vrlo rano uvidjela da je za kvalitetno obrazovanje njegovog štićenika potrebno angažirati privatne tutore iz raznih znanstvenih i humanističkih disciplina te da tada postojeće javne škole jednostavno nisu dovoljne i, čak štoviše, da ih je najbolje izbjegavati. Također, on tu i zahvaljuje Severu jer mu je dao dobar životni primjer, da nikad ne treba štediti novce kada je u pitanju obrazovanje.⁴⁶

U toj uvodnoj knjizi *Meditacija*, on nadalje navodi niz svojih učitelja i tutora, za koje smatra da su imali ključan utjecaj na njegov intelektualni razvoj. Od niza ličnosti koji se tu nabrajaju valja istaknuti Kvinta Junija Rustika (100-170.), političara i stoičkog intelektualca koji je vjerojatno bio osoba koja je Marka upoznala sa stoičkom filozofijom, te u njemu još u ranoj mladosti pobudila interes za filozofiju, čime se taj intelektualac ističe kao osoba sa najvećim utjecajem na mladog Marka Aurelija.⁴⁷ Kako navodi Marko Aurelije, Rustik je bio osoba koja mu je poklonila svoj primjerak Epiktetovih *Diskursa* (*Med.*, I, 7.), i tako ga upoznao sa mislima filozofa koji će kasnije biti jedan od glavnih filozofskih uzora budućeg cara-filozofa.⁴⁸ Druga iznimno bitna osoba za Markovo obrazovanje je bio već spomenuti Marko Kornelije Fronton (*Med.*, I, 11.), veliki orator i pravnik kojeg je Antonin Pio unajmio da mu bude tutor iz retorike. Osim što mu je bio učitelj, Marko Aurelije i Fronton su ostali osobni prijatelji sve do Frontonove smrti negdje oko 170. godine. Marko Aurelije i Fronton su kroz godine vodili bogatu korespondenciju, a veliki dio njihovih pisama koje su razmjenjivali pronađen je 1815. godine i ostao sačuvan do danas.⁴⁹ Rustik i Fronton su na neki način vodili tihi borbu za Markovu naklonost, u smislu da je svaki od njih dvojice htio da njegova znanstvena disciplina postane glavni interes mladog prijestolonasljednika. Iako je Marko imao

⁴⁵ A.R. Birley, 2001, 32.

⁴⁶ M. Hammond, 2006, 125-126.

⁴⁷ A.R. Birley, 2001, 94.

⁴⁸ M. Hammond, 2006, 126.

⁴⁹ M. Hammond, 2006, 127.

vrlo prijateljski odnos sa Frontonom, u toj borbi je ipak pobijedio Rustik. To će na neki način Marko i priznati Frontonu u jednom pismu (*Ad MC IV*, 13), koje mu je napisao kada je imao oko 25 godina, gdje govori Frontonu kako mu je postalo teško se koncentrirati na izučavanje latinske retorike nakon što je pročitao određena djela Aristona iz Hija, stoičkog filozofa koji je smatrao da se filozofija treba fokusirati na proučavanje etike.⁵⁰

Od ostalih učitelja u *Meditacijama* se spominju neimenovani tutor (vjerojatno robovskog porijekla) kojemu Marko pripisuje da mu je usadio osjećaj za skromnost (*Med.*, I, 5.) te Diognecije, Markov tutor iz slikarstva koji je bio zaslužan za to što ga je uputio u „grčki način života“, koji se sastojao od niza asketskih praksi u svakodnevnom životu (*Med.*, I, 6.). Tako je Marko već sa 12 godina spavao na podu ispod samo jednog komada životinjske kože ili nekog platna te paradirao po obiteljskoj vili u jeftinom grčkom ogrtaču (*pallium*), tada popularnim među filozofima. Ovakve prakse mladi Marko je morao prekinuti nakon izrazitog negodovanja svoje majke. Tu su još bili i Andron, tutor iz geometrije, Euforion, tutor iz književnosti, Trosije Aper, tutor iz latinskog jezika, porijeklom iz antičke Pole te niz drugih intelektualaca i pedagoga.⁵¹

Nakon što je oko 136. godine Marko konačno adoptiran od strane svojeg strica Antonina, zajedno sa devet godina mlađim Lucijem Verom, bilo je potvrđeno da će on jednog dana biti obučen u purpurnu togu, znak carske časti. Marko Aurelije je prema nizu biografa i dr. izvora tada bio veoma discipliniran mladić te osoba koja je bila spremna prihvatiti položaj i odgovornost koju su od njega očekivali, no po pitanju nasljeđivanja imperijalne časti on je bio poprilično rezerviran. Naime, Marko Aurelije je i u ranoj mladosti nastavio biti orijentiran prema obrazovanju, a njegov interes za filozofske kontemplacije, pokazalo se, nije bio puki mladenački hir. Stoga se on prema pitanju budućeg preuzimanja najvišeg položaja u državi odnosio veoma skromno, neambiciozno i poprilično rezervirano, vjerojatno iz razloga što je i sam imao moralnu dvojbu je li baš on bio prikladna osoba za takav položaj, budući da je primarna stvar koja je okupljala njegovu pažnju gotovo cijelog života bila obrazovanje. Takav jedan skroman i indiferentan pristup prema moći i utjecaju, Marko Aurelije je zadržao praktički do kraja života, što donekle može i objasniti neke odluke koje je donosio u vrijeme kad je bio car. Bilo kako bilo, vladavina njegovog adoptivnog oca Antonina Pia, senatora u

⁵⁰ D. Robertson, 2020, 85. Marko Aurelije zapravo spominje samo ime „Ariston“ pa postoji i alternativno tumačenje da se ovdje radi o Titu Aristonu, istaknutom rimskom pravniku i stoičkom filozofu koji je živio na prijelazu iz 1. u 2. stoljeće. (P. Hadot, 1998, 12-14.)

⁵¹ F. McLynn, 2009, 21.

već nešto poznijim godinama, unatoč svim očekivanjima trajala je više od dva desetljeća te mu je ostavila dovoljno vremena da se pripremi za taj nezavidan zadatak.⁵²

3.1.2. MARKO AURELIJE U DOBA ANTONINA PIJA

Godine 139., nešto prije svog osamnaestog rođendana, Marko Aurelije ulazi u Senat. Sljedeće godine, nakon što je napunio 18 godina, on će postati konzulom, zajedno sa novim carem i svojim adoptivnim ocem Antoninom Pijom. Kada je potomji preuzeo carsku čast, odmah ga je imenovao nasljednikom carske časti (*princeps iuventutis*). Negdje u tom razdoblju Marko Aurelije počinje intenzivnije izučavati latinsku retoriku te unajmljuje Lucija Volusija Mecijana da mu bude tutor iz prava.⁵³ Kasnije će se pokazati da su, uz filozofiju, pravni i administrativni poslovi bili još jedna njegova strast. Marko Aurelije će većinu vremena svoje vladavine provoditi marljivo radeći na mnogim problemima administrativne prirode, rješavajući niz pravnih sporova i pitanja, dajući savjete i odgovarajući na mnoga pisma koja su mu pristizala i slično. Tu je on i donekle nastavljao tradiciju prijašnjih careva, koji su također pridavali mnogo pažnje tim pitanjima.⁵⁴ *Historia Augusta*, kompilacija carskih biografija za koju se vjeruje da je nastala otprilike u 4. stoljeću, posebno ističe ovu karakternu i državničku crtu Marka Aurelija, kao i njegovo poštivanje senata.⁵⁵ Također, Marko Aurelije je tada dobio tri tutora iz oratorskih vještina, mahom iz redova grčkog kulturnog kruga. To su bili utjecajni provincijalac Herod Atički, bivši glavni tajnik Hadrijanova carskog ureda, Kaninije Celer te Aninije Macer, o kojemu se inače ne zna mnogo. Sve ove lekcije su vjerojatno imale za cilj pripremiti ga za državničke poslove te preuzimanje Carstva u budućnosti.⁵⁶

Godine 145., on će po drugi put obnašati dužnost konzula, a iste godine će se i oženiti za Faustinu Mlađu, kći od cara Antonina Pija (ujedno i konzulskog kolege za tu godinu). Marko Aurelije i Faustina će imati ukupno 14-ero djece, međutim samo će četiri kćeri i najmlađi sin preživjeti do odrasle dobi. Taj najmlađi sin bio je Komod, koji će od njega i naslijediti prijestolje, što će biti tek drugi put u povijesti Carstva da biološki sin-nasljednik

⁵² A.R. Birley, 2012, 143-144.

⁵³ A.R. Birley, 2012, 144.

⁵⁴ D. Clay, 2006, xiii-xvi.

⁵⁵ A.R. Birley, 2007, 160.

⁵⁶ A.R. Birley, 2012, 144.

preuzme carsku krunu od oca (prvi put se to dogodilo kada je Tit naslijedio svojeg oca Vespazijana).⁵⁷

Marko Aurelije je godine svoje mladosti uglavnom uložio u obrazovanje, najčešće pod budnim okom Marka Kornelija Frontona, s kojim je imao vrlo dobar odnos i koji mu je *de facto* postao glavni mentor. Što se tiče državnih poslova, on ih je nastavio obavljati, a ona mu vjerojatno nisu oduzimala mnogo vremena, jer su uglavnom bila veoma formalne prirode, posebno kada se uzme u obzir stabilnost Carstva u vrijeme vladavine Antonina Pija. To će se donekle promijeniti negdje oko 156. godine, kada car Antonin navršava 70 godina. Postalo je evidentno da ostarjelom caru zbog narušenog zdravlja su njegove imperijalne dužnosti postale sve veći fizički i mentalni teret. Neke vijesti iz toga razdoblja govore kako je Antonin Pio imao problema da ostane budan na redovnim jutarnjim carskim primanjima. Otprilike u to vrijeme, umro je dugogodišnji pretorijanski prefekt Gavije Maksim, koji je na toj poziciji bio rekordnih 20 godina te bio desna ruka caru. Tada je zapravo za Marka Aurelija došlo vrijeme da primijeni obrazovanje koje je stekao tijekom dugog niza godina i preuzme veću ulogu u upravljanju Carstvom. I doista, on će postupno preuzimati sve veću ulogu, sve do smrti cara Antonina Pija 161. godine, kada osobno preuzima pune carske ovlasti.⁵⁸

3.2. RIMSKO CARSTVO U DOBA MARKA AURELIJA

3.2.1. MARKO AURELIJE POSTAJE CAR, PARTSKA KAMPANJA LUCIJA VERA

U trenutku Antoninove smrti, Marko Aurelije je već uvelike imao mnoga obilježja vladara, bilo da se radi o praktičnom poslu koji je tada obavljao ili pak o samoj osobnosti budućeg cara, tada već zrelog četrdesetogodišnjaka, izrazito obrazovanog i u pomalo neobičnoj maniri prožetog filozofskom senzibiliziranošću. Štoviše, može se reći, da je on u tom trenutku imao položaj „cara u čekanju“ jer je iza njega već bilo 14 godina imperija, kojeg je obnašao kao mlađi *princeps*, te je bio nositelj važnog položaja vrhovnog svećenika (*pontifex maximus*). Ipak, kada je došlo vrijeme da mu Senat konačno i formalno dodijeli carsku vlast, on na to istupa i praktički upućuje Senatu ultimatum te nalaže da će prihvatiti carski položaj isključivo ako *imperium* dobije i njegov adoptivni brat Lucije Ver, koji bi tako postao njegov suvladar. Točan razlog zašto je Marko Aurelije tako postupio nije poznat, ali

⁵⁷ A.R. Birley, 2012, 144; A.R. Birley, 2007, 157.

⁵⁸ A.R. Birley, 2001, 112.

ipak postoje neke vrlo jasne indicije zašto se on odlučio na takav potez. Vjeruje se da je Marko Aurelije, iz poštovanja prema pokojnom caru Hadrijanu, htio ispuniti njegovu nasljednu shemu te da je imenovanje Lucija Vera za suvladara bila u tom trenutku njegova primarna dužnost. Po svemu sudeći, Antonin Pio nije imao namjeru dati carske ovlasti Luciju Veru i vjerojatno je u njemu vidio samo još jednog člana carske obitelji, dok je s druge strane Marka Aurelija vidio kao jedinog svojeg nasljednika. Tomu svakako ide u prilog činjenica da je jedino Marko bio nositelj titule *princeps iuventutis*. Nadalje, poznat je i već spomenuti skepticizam Marka Aurelija prema carskoj vlasti te da ga je kroz život pratio svojevrsan *horror imperii*, pa je taj čin i zahtjev Senatu, moguće je, bio iskazan iz njegove želje da podijeli teret teškog zadatka koji se nalazi pred njim, sa svojim adoptivnim bratom. Tako je Marko Aurelije vjerojatno u mladom Luciju vidio oslonac carskoj vlasti onako kako je to, npr., u carskoj upravi cara Tiberija bio Germanik. Bilo kako bilo, ovo je prvi put u povijesti carskog Rima da njime službeno vladaju dva cara, što će u nešto kasnijem razdoblju postati česta praksa. Ipak, u slučaju Marka Aurelija i Lucija Vera, jasno je dano do znanja nakon što je Senat potvrdio Markov zahtjev, da njih dvojica nisu u potpunosti jednaki i da je riječ starijeg brata imala znatno veću težinu.⁵⁹

Nakon obavljene ceremonije preuzimanja imperijalnih ovlasti, nove careve su čekale neposredne dužnosti poput organiziranja pogreba za pokojnog cara Antonina i sastanak sa vojnicima pretorijanske garde. Pogreb dugogodišnjeg cara je vjerojatno prošao uz uobičajene formalnosti, a govor pred pretorijancima je održao Lucije Ver. Vojnicima pretorijanske garde je nakon imenovanja nove carske uprave isplaćen pojedinačno iznos od otprilike 25 000 sestercija, što je bio običaj koji je uspostavljen još za vrijeme cara Klaudija, a čime su novi carevi praktički kupovali lojalnost pretorijanaca. Zapovjednici te elitne postrojbe dobivali su i veći iznos, koji je bio ekvivalent njihove plaće za nekoliko godina njihove službe.⁶⁰

Prvih nekoliko mjeseci njihove suvladavine proteklo je poprilično povoljno i novi carevi su bili veoma popularni u narodu. Vladala je određena percepcija da je nova carska administracija privržena, odana i da dobro služi svojim podanicima, a da od toga ne pravi neku pretjeranu pompu. Carevi su uživali posebno pozitivan ugled u Italiji, gdje je izbila ozbiljna kriza praktički odmah nakon njihovog dolaska na vlast, kada se iz svojeg korita izlila rijeka Tiber i poplavila niz italskih naselja uz tu rijeku. Šteta u Rimu i ostalim naseljima bila

⁵⁹ O okolnostima dolaska Marka Aurelija na prijestolje i njegove podjele imperijalnih dužnosti s Lucijem Verom detaljnije v. A.R. Birley, 2007, 156-157.

⁶⁰ O percepciji nove carske uprave u narodu, kao i o krizi uzrokovanoj poplavama u Italiji v. A.R. Birley, 2001., str. 117-118.

je značajna, mnoge su kuće i gospodarske građevine bile uništene, a neka su naselja ostala izolirana i prijetila im je glad. Prema svemu sudeći, obojica careva su ovu krizu shvatila ozbiljno, te su osobno preuzeli vodstvo nad upravljanjem tom krizom. U konačnici za tu regiju nije bilo dugoročnijih posljedica, a glad je spriječena tako što se dio žitnih zaliha rezerviranih za grad Rim, preusmjerio prema najugroženijim zajednicama.⁶¹

Ipak, ispostavilo se da Carstvu prijeti mnogo ozbiljnija kriza od pojedinih elementarnih nepogoda, a ona se razvijala na istočnim granicama. Od trijumfalnog Trajanovog pohoda na Partiju prošlo je gotovo 45 godina, a u Rimu se smatralo da je ta udaljena regija pacificirana i uvelike pod neupitnom rimskom hegemonijom. Takav stav možda i ponajbolje objašnjava jedan novčić iskovan u doba vladavine Antonina Pija, koji prikazuje Partiju u antropomorfiziranom ženskom obliku, koji drži položeno oružje u lijevoj ruci i partsku krunu u desnoj ispruženoj ruci, simbolizirajući pokoreno kraljevstvo koje je u nekakvom vazalnom i podaničkom odnosu prema Rimu.⁶² Međutim, ovaj oblik carske propagande nije imao nikakvog uporišta u stvarnosti, jer se ubrzo nakon Trajanovog pohoda i Hadrijanove odluke da napusti osvajačku politiku na Istoku, Partsko Kraljevstvo stabiliziralo i funkcioniralo kao potpuno nezavisna država. U trenutku smrti Antonina Pia, partski kralj Vologez III. je vjerojatno smatrao da rimska vojska neće imati efektivno vodstvo i da je stabilnost koju je Rim uživao za vrijeme njegove dugogodišnje vladavine, dolaskom novih i neiskusnih careva narušena. Osim toga, Vologez je mislio da će Rim pod svaku cijenu željeti održati svoju višedesetljetnu politiku očuvanja mira, što se pokazalo točnim, kada je prethodno od rimskog utjecaja odvuкао kraljevinu Mesenu. Imajući sve ovo na umu, Vologez se odlučuje na osvetu za poniženje koje je njegova kraljevina doživjela u doba Trajana.⁶³

I uistinu, Vologezov plan je inicijalno uspio. Po starom običaju, partska vojska pod vodstvom zapovjednika Hozroja upala je u Armeniju i smijenila lokalnog prorimskog kralja Sohema te postavila novog kralja Pakora, čime je Armenija prestala biti klijentska kraljevina Rima. Prvi rimski odgovor se pokazao katastrofalnim. Legat provincije Kapadokije Marko Sedatije Severijan željan slave poveo je jednu legiju u boj protiv partske vojske, bez ikakvih prethodnih konzultacija s Rimom, i ona je bila potpuno uništena u bitci kod Elegije, a Severijan se ubio kad je shvatio što je učinio.⁶⁴ Slična sudbina pogodila je i legata Sirije

⁶¹ A.R. Birley, 2001, 120-121.

⁶² <https://en.numista.com/catalogue/pieces260826.html>

⁶³ Za detaljniji prikaz stanja u regiji pred izbijanje rimsko-partskog sukoba v. F. McLynn, 2009, 137; A.R. Birley, 2012, 217.

⁶⁴ A.R. Birley, 2012, 217.

Lucija Atidija Kornelijana, čija se provincija odmah po zauzeću Armenije pobunila, a uskoro ju je zadesila i partska invazija. Kornelijan je ipak uspio sačuvati živu glavu, a i njegova vojska nije bila u potpunosti uništena kao Severijanova. Ipak, pretrpljen je težak vojni poraz.⁶⁵ Svi ovi događaji su se razvili veoma rapidno, vjerojatno još tijekom 161. godine, dakle na samom početku vladavine novih careva, dok je vijest o ovim porazima na dvor stigla tek negdje početkom 162. godine.⁶⁶

Odmah potom, odlučeno je da se na Istok dovedu pojačanja. Zapovjedništvo nad rimskom vojskom je nominalno dodijeljeno Luciju Veru, dok je Marko Aurelije ostao u Rimu. Nije u potpunosti jasno zašto je mlađem imperatoru prepušten tako ozbiljan zadatak, međutim, vjerojatno je donesen zaključak da je prisutnost „prvog cara“ u samom Rimu od veće važnosti za Carstvo. Nadalje, Lucija je u to vrijeme počeo pratiti glas razvratne osobe koja nije ozbiljno shvaćala carske dužnosti, kao što je to bio slučaj sa njegovim starijim bratom. Stoga, ako ćemo se voditi onim što nam donosi *Historia Augusta (SHA Marc. XI, 6.)*, moguće je da je Marko Aurelije poslao svojeg brata na Istok da ga na neko vrijeme udalji iz Rima i neutralizira širenje spomenutih glasina, ali i ujedno da kroz poteškoće života u ratnoj zoni ozbiljnije shvati svoju poziciju rimskog cara.⁶⁷ Osobnost, lik i djelo Lucija Vera tvore jednu vrlo slojevitu priču i zahtijevaju posebno i odvojeno razmatranje, koje donekle izlazi i izvan granica teme ovoga rada. Potrebno je samo napomenuti da vijesti o Luciju Veru koje se odnose na ovo razdoblje, nisu isključivo negativne. S druge strane na primjer, Fronton (*Princ. Hist.* 13-15), koji je i sam bio jedan od vojnih zapovjednika ekspedicije, opisuje njegovu ulogu u partskoj kampanji kao uzoritu, gdje ga se često moglo vidjeti kako osobno predvodi ljude kroz neprijateljski teren Sirije i Armenije, pritom živeći teškim životom običnoga vojnika.⁶⁸

Lucije Ver je, valja napomenuti, isključivo deklarativno vodio pohod, većinom iz svoje baze u Antiohiji, dok su stvarne odluke donosili iskusniji vojni zapovjednici poput Avidija Kasija i Stacija Priska. Oni su uspjeli regrupirati i popuniti vojsku te ju pripremiti za ofenzivna djelovanja protiv Parta. Prisk je krenuo prema Armeniji i potpuno uništio partske snage kod glavnog grada Artaksate 163. godine. Jednako uspješan je bio i Kasije, gdje je oko 165. godine porazio Parte u bitci kod Dura-Europosa, nakon čega su se partske snage u

⁶⁵ R. Rodriguez Perez, 2022, 5.

⁶⁶ M.C. Bishop, 2018, 106.

⁶⁷ A.R. Birley, 2007, 160.

⁶⁸ A.R. Birley, 2012., str. 218-219. Za detaljniju analizu uloge Lucija Vera u ratu protiv Parta, kao i njegove sveukupne ostavštine v. M.C. Bishop, 2018, 155-162.

potpunosti raspale. Kasije je nastavio daljnji prodor prema srcu partske države i probio je sve do Seleukije i Ktezifona, koji je razorio. Vologez je bio prisiljen na kapitulaciju i potpisan je mir koji je vratio stanje u regiji efektivno na *status quo ante bellum*, uz manje teritorijalne preinake u korist Rima. Iz sigurnosnih razloga, uprava nad cijelim Istokom i Egiptom povjerena je Avidiju Kasiju.⁶⁹ U čast uspješno završenog rata, oba cara dobivaju titulu *Parthicus Maximus* a Lucije Ver dobiva pravo da svojem imenu doda i titulu *Medicus*.⁷⁰ Potonjeg je jedan natpis iz Ostije (EDCS – 00400064 (= AE 1972, 576= AE 1979, 601) počastio i sa veoma zavidnom titulom *propagator imperii*, što je Lucija Vera zapravo stavljalo u rang sa carem Trajanom, iako naravno njegove zasluge u tom sukobu, a i njihova percepcija u javnosti, svakako je bila upitna i teško da je bila na razini toga proslavljenog vojskovođe i cara.⁷¹

3.2.2. HOROR IMPERII SE OSTVARUJE: ANTONINSKA KUGA I PRVI MARKOMANSKI RAT

Partski rat je za novu carsku upravu predstavljao značajan trijumf. Bila je to ozbiljna kriza kakvu Carstvo nije vidjelo desetljećima, magnitudom veća od židovske pobune koja se dogodila za vrijeme cara Hadrijana, te ratni sukob koji je zahtijevao angažman jednak onome za vrijeme cara Trajana u toj regiji. Može se reći da su se mladi carevi, na samom početku svoje vladavine, suočili sa većom krizom nego što su prethodne dvije uprave, one careva Hadrijana i Antonina Pija, uopće mogle i zamisliti. Rimska hegemonija na Istoku, koja je uspostavljena za vrijeme Trajana, sada je bila dodatno utvrđena i neupitna, a time je Carstvo ujedno ostalo hegemon u cijelom mediteranskom bazenu, što je bilo od neopisive važnosti za sami opstanak jedne takve države. Međutim, taj sukob se pokazao kao puki uvod u događaje koji će se zbiti za vrijeme vladavine Marka Aurelija, a koji će u potpunosti definirati i usmjeriti daljnju povijest Rimskog Carstva. Ovdje se primarno radi o izbijanju pandemije kuge koja je bila neposredna posljedica partskog rata te o izbijanju novog i razornijeg sukoba na sjevernoj granici Carstva, protiv niza germanskih plemena koji su se željeli probiti unutar granica Carstva.

⁶⁹ M. Cary – H. H. Scullard, 2022, 439.

⁷⁰ A.R. Birley, 2007, 164.

⁷¹ A.R. Birley, 2012., str. 221. Titula *propagator imperii* bi u prijevodu značila „onaj koji je proširio Carstvo“ (A.R. Birley, 2012., str. 221.).

Spomenuti događaji su se zbivali veoma brzo te Marko Aurelije i Lucije Ver nisu imali mnogo vremena slaviti svoj trijumf na Istoku. Još dok je trajala opsada Seleukije, među Kasijevim vojnicima su zabilježeni simptomi misteriozne bolesti koja se vrlo brzo širila u redovima legija koje su tamo ratovale. Nakon što su ratne operacije na Istoku završile, dio zaraženih vojnika se vratio svojim kućama i tako se ta bolest proširila diljem Carstva. U narodu se vjerovalo da je tu bolest donio Apolon, kao osvetu za uništenje hrama u Seleukiji, koji je tom božanstvu bio posvećen. To je bilo u skladu sa tadašnjim vjerovanjem, da bolesti izbijaju kada ljudi naprave neki čin koji bi naljutio to božanstvo, te bi ih kazna snašla u obliku neke epidemije.⁷² Ova bolest, kasnije nazvana Antoninskom kugom, ubrzo je prerasla u pandemiju i bila je u razmjerima kakvi do tada nisu bili zabilježeni u rimskoj povijesti. Antoninska kuga harala je Carstvom u nekoliko navrata tijekom otprilike četvrt stoljeća, dakle za vrijeme ostatka vladavine Marka Aurelija i gotovo cijelog razdoblja vladavine njegova sina Komoda. Kasije Dion (LXXII, 12, 3–4.) navodi kako je u zadnjem valu te bolesti u Rimu 189. godine umiralo čak 2.000 ljudi dnevno.⁷³

Simptome ove zastrašujuće bolesti najdetaljnije je opisao poznati rimski liječnik Klaudije Galen, koji je bio u Rimu u vrijeme izbijanja pandemije. Prema Galenu (*Gal.* 10.360–7; 9.357; 5.115; 17.1.709; 17.2.683.), osoba koju zahvati ova bolest prošla bi kroz dvije faze bolovanja. Prva faza bi trajala nekoliko dana i simptomi u toj fazi su uglavnom analogni jačem obliku gripe, dakle povećana tjelesna temperatura, bol u mišićima i kostima, vrtoglavica, slabost i povraćanje. Nakon toga, u drugoj fazi dolazi do pojave crvenih lezija po tijelu te osipa. U poodmakloj fazi bolesti, crvene lezije bi se pretvorile u mjehure, poput onih kod poznate bubonske kuge. Zbog ovakvih simptoma, obično se smatra da je Antoninska kuga zapravo bila epidemija malih boginja, iako to nije u potpunosti moguće točno potvrditi.⁷⁴

Nažalost, ne postoje jasni podaci o stopi mortaliteta Antoninske kuge, jer su sami izvori koji se bave tom pandemijom dosta rijetki i u pravilu vrlo anegdotalni te se koncentriraju uglavnom na specifične gradove i zajednice, a ne gledaju neku širu sliku. Međutim, ako se uzme u obzir da je smrtnost kod malih boginja u pravilu oko 10 posto od ukupne zahvaćene populacije i da je ova bolest harala Carstvom oko 25 godina, može se pretpostaviti da je u prvom valu, koji je trajao od 166. do 169. godine, stradalo između 3 i pol do 5 milijuna ljudi i između 7 i 10 milijuna ljudi u cjelokupnom razdoblju trajanja pandemije.

⁷² A.R. Birley, 2012., str. 221.

⁷³ B. W. Frier, 2007, 794.

⁷⁴ F. McLynn, 2009, 463-465.

Najviše žrtava bilo je u velikim gradovima poput Rima i Smirne te u vojnim logorima, primarno iz razloga jer je u takvim zajednicama obitavalo mnogo ljudi na relativno malom prostoru, pa se bolest tako lakše prenosila. Prema svemu sudeći, Antoninska kuga je uglavnom napadala odrasle osobe, dok su djeca uglavnom bila pošteđena.⁷⁵

Postoje indicije da je ova bolest bila uzrokom prerane smrti Lucija Vera u 169. godine po Kristu. Međutim, takvo nešto je vrlo teško potvrditi, jer kada se Lucije Ver te godine razbolio za vrijeme povratka sa jednog pohoda protiv germanskih plemena, simptomi nisu nužno odgovarali toj pandemijskoj bolesti te je Lucije bio već u prošlosti teško bolestan, kao. npr., kada se teško razbolio u južnoj Italiji prije odlaska na Istok. Lucijeva smrt u relativno ranoj dobi je često pripisivana i njegovom razvratnom životu.⁷⁶ Valja napomenuti kako je iste godine preminuo i sedmogodišnji Anije Ver, mlađi sin Marka Aurelija, nakon neuspješne operacije tumora u uhu pa je stoga njegov jedini preživjeli sin bio nešto stariji Komod.⁷⁷

Ovo je bilo nesumnjivo iznimno teško razdoblje za stoičkog cara. *Horror imperii*, koji ga je često pratio još dok je bio mladić zadubljen u svoje filozofske studije i dok se suočio sa neizbježnom činjenicom da će jednoga dana morati preuzeti najodgovorniju poziciju u državi, može se reći, ostvario se u većoj mjeri nego što je on tada uopće mogao i zamisliti. U trenutku Lucijeve smrti, Marko Aurelije, osim što je morao vladati sa državom čiju je populaciju desetkovala pandemija, imao je uistinu nezavidan zadatak vođenja rata u pograničnim panonskim regijama, o čijem ishodu je ovisio opstanak samoga Carstva.

Upravo negdje u to vrijeme, želeći olakšati teret teških životnih i egzistencijalnih okolnosti, Marko Aurelije se počeo ozbiljnije profilirati kao car-filozof, barem u literarnom smislu. Vjeruje se da je car započeo sa pisanjem *Meditacija* negdje u tome periodu.⁷⁸

Marko i Lucije su 166. godine jedva imali vremena proslaviti trijumf protiv Parta, a Carstvu je prijetio novi i, kako će vrijeme pokazati, mnogo razorniji ratni sukob. Taj sukob će u povijesti ostati zapamćen pod nazivom Markomanski ratovi ili „ratom brojnih plemena“ kako ga naziva *Historia Augusta (SHA Marc. 22.7.)*. Doista, potonji naziv odgovara opisu toga rata jer se radilo o konfederaciji germanskih plemena, koji su prodirali preko sjevernih

⁷⁵ Detaljniju analizu stope mortaliteta v. u R. J. Littman - M. L. Littman, 1973, 254-255.

⁷⁶ O okolnostima bolovanja Lucija Vera kao i o njegovoj nerazjašnjenjnoj smrti v. M.C. Bishop, 2018, 150-151.

⁷⁷ D. Robertson, 2020, 231.

⁷⁸ D. Clay, 2006, xx-xxi., točna datacija nastanka *Meditacija* nam nije poznata. Jedino je sa sigurnošću moguće datirati Knjigu 2 i Knjigu 3 jer je u naslovu jasno napisano da je Knjiga 2 napisana „među Kvadima na rijeci Gran“ a Knjiga 3 „u Carnuntumu“. Ako pogledamo kronologiju Markomanskih ratova, možemo sa sigurnošću utvrditi da su ove dvije knjige *Meditacija* napisane početkom 170-ih godina (D. Clay, 2006, xx-xxi.).

granica Carstva, u kojoj su se najviše isticali Markomani i Kvadi ali tu su bili prisutni i Langobardi, Obi, Jutunzi, Vandali, negermanski sarmatski Jazigi i dr. narodi.⁷⁹

Razlog ovim upadima preko sjeverne granice Carstva vjerojatno je ležao u tome što je niz gotskih plemena, koja su nastanjivala područje Baltika i sjeveroistočne Europe, krenuo u migraciju prema jugu, time stvarajući pritisak na germanska i sarmatska plemena koja su živjela sjeverno od rimskog limesa na Dunavu. Točan uzrok ove gotске migracije nije poznat, ali se može pretpostaviti da je ona potaknuta nizom faktora poput klimatskih promjena, prenapučenosti toga prostora, pa čak i gladi koja je nastala iz svega toga.⁸⁰ Suočeni sa gotskom prijetnjom, plemenske federacije poput Kvada, Markomana i Jaziga, našle su se pritisnute između gotске invazije sa sjevera i granice Carstva sa južne strane. Našavši se u takvoj situaciji, ovi narodi se odlučuju na proboj i invaziju preko granica Carstva. Postojalo je nekoliko ključnih razloga za takav potez. Primarni i neposredni razlog je bio taj što se stvorio pogodan trenutak za proboj preko dunavskog limesa jer je on bio uvelike nebranjen i porozan, jer su rimske legije, koje bi inače bile stacionirane na limesu, još uvijek bile zauzete sa ratovanjem protiv Parta na Istoku, ili se pak još nisu vratile na svoje stare položaje na sjeveru. Također, vođe tih naroda imale su i dugoročne planove, u smislu da pokušaju izvršiti pritisak na carsku upravu da im dozvoli naseljavanje unutar granica Carstva, gdje bi bili više-manje potpuno sigurni od Gota te se naselili u znatno bogatije krajeve.⁸¹

Prvi koji su se odlučili da izazovu Rimljane na otvoreni sukob bili su Langobardi i Obi, koji su upali u rimsku Panoniju sa 6.000 vojnika. Taj upad se dogodio krajem 166. ili početkom 167. godine i, prema svemu sudeći, nije postigao neke značajne uspjehe te je uspješno odbijen od strane tada prisutnih rimskih trupa na limesu. Nedugo zatim, legat Gornje Panonije Marko Bas ugovorio je sa markomanskim kraljem Balomarijem (za kojeg izvori navode da je na tom sastanku zastupao 11 barbarskih plemena) primirje. Ovo je bio uvod u tzv. Prvi markomanski rat koji je trajao gotovo cijelo desetljeće. Prvi markomanski rat završio je generalnim primirjem, ali ono se održalo nepune dvije godine prije nego što su ga barbarski narodi prekršili te je 177. godine započeo Drugi markomanski rat, koji će trajati gotovo sve do smrti cara Marka Aurelija.⁸²

⁷⁹ A.R. Birley, 2007, 165-166.

⁸⁰ F. McLynn, 2009, 328-329.

⁸¹ A.R. Birley, 2012, 222.

⁸² A.R. Birley, 2012, 222.

Nakon sklopljenog mira s Balomarijem, došlo je do upada u Daciju, točnije na tamošnje rudnike zlata.⁸³ Marko Aurelije je imao u planu otići osobno na sjevernu granicu jer je situacija konstantno izmicala kontroli u tom dijelu Carstva. Međutim, upravo tada je grad Rim patio od najvećeg vala Antoninske kuge, i zbog toga je na početku ovih ratnih zbivanja odlučeno da car ostane u prijestolnici. Prisutnost cara u gradu Rimu u vrijeme izbijanja pandemije očito je bila od iznimnog značaja za kolektivni moral prijestolnice. Ne treba zanemariti da su Rimljani, suočeni sa ovom teškom krizom, povećali svoju religijsku djelatnost, a za vršenje mnogih obreda bila je potrebna prisutnost cara, koji je ujedno bio i *pontifex maximus*.⁸⁴ Također, treba uzeti u obzir i činjenicu da je Antoninska kuga zadala veliki udarac i vojsci, čiji su pripadnici najvjerojatnije i donijeli tu bolest sa Istoka.⁸⁵

Marko Aurelije i Lucije Ver su, unatoč svim problemima, uspjeli regrupirati vojsku i staviti ju u borbenu spremnost do 168. godine te je i izvršen Markov plan da ode na sjever i osobno vodi ratne operacije, doduše iz pozadine, jer su dva cara svoj stožer za tu godinu uspostavili u Akvileji. Uz careve su na pohod krenuli su mnogi istaknuti vojni zapovjednici, koji će se kasnije istaknuti u bitkama protiv neprijatelja, poput pretorijanskog prefekta Furijskog Viktorina i Vitrasija Poliona, a njima se pridružio i Kornelije Fronton. Kako navodi *Historia Augusta (SHA Marc. 14, 1–4.)*, sama prisutnost careva u relativnoj blizini sjeverne granice, navela je barbare da se povuku iz teritorija Carstva i da se suzdrže od daljnjih upada.⁸⁶ S druge strane, Kasije Dion navodi kako je Marko Aurelije poveo pohod kojim su rukovodili Pompejan i budući car Pertinaks, uz napomenu da se potonji posebno istakao u njemu.⁸⁷

Uglavnom, na tom pohodu carevi su se uglavnom koncentrirali da osiguraju adekvatnu obranu, učinkovite defenzivne vojne linije i da se uvjere da plemena nisu samo lažirala svoje povlačenje. Prema svemu sudeći, Marko Aurelije je ozbiljno shvatio njihovu prijetnju te je naložio uspostavu teritorijalne obrambene zone, koja je imala za cilj postaviti vojnu obranu Italije. Ova nova teritorijalna jedinica nazvana je *Praetentura Italiae et Alpium* i bila je pod zapovjedništvom carskog legata. Nakon kratke ekspedicije iz Akvileje prema Panoniji radi inspekcije granice, carevi su se složili da je najbolje vratiti se nazad u Rim, gdje je još bila prisutna Antoninska kuga. Međutim, na povratku Lucije Ver se naglo razbolio te početkom

⁸³ A.R. Birley, 2007, 167.

⁸⁴ A.R. Birley, 2001, 151.

⁸⁵ P. Kovacs, 2009, 212.

⁸⁶ A.R. Birley, 2007, 168.

⁸⁷ Cass. Dio, LXXII, 3,2., neki događaji iz ovog razdoblja koje opisuje Kasije Dion nisu još uvijek točno datirani pa je moguće i da se ovdje radi o nekom kasnijem pohodu. Također, Kasije Dion je bio Pertinakov pristaša i izvor je koji je veoma naklonjen njemu, pa je neke stvari uvijek potrebno uzeti sa zadržkom po ovom pitanju. S druge strane, budući car je neupitno imao istaknutu ulogu u ovom sukobu (A.R. Birley, 2007, 172.).

169. godine umire u talijanskom gradu Altinumu.⁸⁸ Lucijeva smrt, zajedno sa problemima oko pandemije te smrt njegova malodobnog sina Marka Anija u rujnu iste godine prikovala je Marka Aurelija bespomoćno za rimsku prijestolnicu. U međuvremenu, Marko Aurelije je dao ruku svoje kćeri Lucile, koja je bila udovica Lucija Vera, već spomentom zapovjedniku Titu Klaudiju Pompejanu. Ovime je vjerojatno Marko htio potvrditi povjerenje koje je imao u ovoga iskusnoga vojnika te je ujedno Pompejan postao *de facto* careva desna ruka.⁸⁹

Sami nedostatak prisutnosti cara na bojišnici i nije nužno sam po sebi utjecao na borbenu spremnost rimskih legija na limesu, posebno kada su preuzete sve mjere predostrožnosti te je organizirana adekvatna obrambena linija, čije je postavljanje nadgledao i osobno sam car. Međutim, evidentno je da je plemenska koalicija uvidjela prethodno navedene unutarnje probleme s kojima se Carstvo suočilo, kao i potencijalnu mogućnost za ponovni upad unutar njegovih granica. Sljedećih nekoliko godina ratnoga sukoba je poprilično nejasno te postoji ozbiljan problem sa kronološkom rekonstrukcijom događaja, zbog slabe zastupljenosti u starim izvorima koji se bave tim razdobljem, do te mjere da je rekonstrukcija tih događaja uvelike hipotetska. Pretpostavlja se da je Marko Aurelije krenuo iz Rima prema bojišnici već krajem 169. ili početkom 170. godine i da se privremeno utaborio najvjerojatnije u panonskom gradu Sirmiju, s ciljem da obnovi ratne operacije.⁹⁰ Međutim, izgleda da rimska vojska nije bila u stanju ponoviti prethodne uspjehe i ako je vjerovati opisima pjesnika Lukijana (*Alex.* 48), u bitci koja se odvila otprilike u isto vrijeme kod Carnuntuma, pretrpjela težak poraz te izgubila čak 20 000 vojnika. Lukijan za ovaj poraz krivi „lažnog proroka“, izvjesnog Aleksandra, koji je navodno davao neke krive vjerske i ritualne savjete Marku Aureliju prije same bitke. Nažalost, Lukijan je jedini izvor za ovu bitku pa ju je teško i detaljnije rekonstruirati. Ono što je sigurno je da je Balomarije nastavio napredovati u dubinu rimskoga teritorija i ubrzo je neometano došao sve do Akvileje. Amijan Marcellin (XXIX, 6, 1.), povjesničar iz 4. stoljeća, relativno detaljno opisuje ovu barbarsku invaziju Italije, praktički prvu invaziju talijanskog teritorija od strane nekih barbarskih snaga još od doba Gaja Marija i rata protiv Cimbra, krajem 2. stoljeća prije Krista. Lukijan napominje da tada je Akvileja bila praktički pred padom, a Amijan Marcellin piše da je obližnji Opitergium bio u potpunosti razoren.⁹¹

⁸⁸ A.R. Birley, 2007, 168-169.

⁸⁹ A.R. Birley, 2007, 169; A.R. Birley, 2012, 224.

⁹⁰ A.R. Birley, 2012, 224.

⁹¹ A.R. Birley, 2007, 170-171.

Nešto ranije, Marko Klaudije Fronton, kojega je Marko Aurelije postavio za guvernera Dacije, navodno je vodio uspješan rat i sprečavao probijanje rimske granice na tom području, barem ako je suditi prema nekim pronađenim kovanicama na tom području iz toga razdoblja.⁹² Međutim, njegovi uspjesi bili su ograničeni i ovaj dugogodišnji mentor i prijatelj Marka Aurelija, navodno je poginuo u jednoj bitci.⁹³ Vrlo brzo nakon toga, iako baš nije u potpunosti razjašnjeno treba li taj događaj smjestiti u 170. ili 171. godinu, „sarmatska sekcija“ prevođena Kostobocima i Jazigima, vrlo izgledno u tijesnoj suradnji sa Balomarijem, upada na područje Balkanskog poluotoka i kopnene Grčke. U ovom pohodu uništen je, između ostalog, hram Eleuzinskih misterija i postojala je ozbiljna mogućnost da padne i sama Atena, ali izgleda da su barbari bili zadovoljni plijenom i nisu se željeli upuštati u dugotrajnu opsadu dobro utvrđene prijestolnice grčkog svijeta.⁹⁴

Na zapadnom frontu, Marko Aurelije i Pompejan odlučili su djelovati brzo i razbiti opsadu Akvileje. Marko Valerije Maksimijan, istaknuti veteran Partskog rata, poveo je trupe iz Poetovia i uspješno odsjekao odstupnicu Balomarijevim snagama. Tako su se snage plemenskih konfederacija našle u okruženju. Strahujući od uništenja, Balomarijeve snage napuštaju opsadu Akvileje i odlučuju se na očajnički proboj preko Dunava. Iako je taj proboj u konačnici uspio i njegove snage su se uspjele vratiti na markomanski teritorij, ovo je bila prekretnica u ratu, jer od tada inicijativa prelazi u potpunosti na rimsku stranu. Marko Aurelije, koji zbog ovog uspjeha dobiva titulu *Germanicus*, nije gubio vrijeme, već je odlučio pratiti njihovo povlačenje i preseliti rat na njihov teritorij. Iz tog razloga i seli svoj tabor u Carnuntum.⁹⁵

Sljedeće 172. godine pokrenuta je upravo iz Carnuntuma rimska ofenziva. U početku, vjerojatno je prvi cilj ofenzive bio napasti i dodatno oslabiti Balomarijevu markomansku vojsku, da bi se zatim fokus prebacio na njihove saveznike Kvade, koji su također sudjelovali u invaziji Italije.⁹⁶ U ovoj fazi rata dogodio se najznamenitiji i kasnije u izvorima nebrojeno puta prepričavani događaj cijeloga ratnog sukoba. Radi se o tzv. „Kišnom čudu“, koji se dogodio 172. ili 173. godine, a prema predaji rimska 12. legija uspjela je potući znatno moćniju vojsku Kvada zahvaljujući „božanskoj intervenciji“ u korist ove rimske legije. Naime, rimska 12. legija bila je u potpunosti okružena i vjerojatno joj je prijetila repriza

⁹² A.R. Birley, 2007, 171.

⁹³ A.R. Birley, 2012, 225.

⁹⁴ P. Kovacs, 2009, 222.

⁹⁵ A.R. Birley, 2007, 172.

⁹⁶ A.R. Birley, 2007, 173.

događaja iz Carnuntuma nekoliko godina prije. Vojska je bila u potpunosti iscrpljena, a najveći problem je bio oko nestašice vode. U tom ključnom trenutku, nebo iznad već praktički poražene vojske se zamračilo i donijelo rimskim vojnicima kišu, koja je osvježila njih i njihove konje, a vjetar i oluju njihovim kvadskim neprijateljima. Kasije Dion (LXXI, 8.) je pripisao ovaj događaj djelovanju jednog egipatskog čarobnjaka Arnufisa, koji je tada bio uz Marka Aurelija i koji se molio bogu Hermesu (Merkuru) da pomogne Rimljanima, a u kasnijim stoljećima postala je dominantna „kršćanska verzija“, koju je prvi propagirao kartaški ranokršćanski apologet Tertulijan (*Ap*, V.), koji je pak tvrdio da se dogodila božja intervencija potaknuta molitvama kršćanskih vojnika. Ovaj događaj ovjekovječen je i na reljefu Stupa Marka Aurelija, koji u stilu prijašnjeg Trajanova stupa, prati ratni put cara.⁹⁷

Daljnji sukob sa Kvadima uvelike je obilježen njihovim unutarnjim sukobom između prorimske struje, koju je predvodio kralj Furcije, koja se zalagala za mir s Rimljanima, te antirimske struje pod vodstvom kralja Ariogeza. U borbi ova dva pretendenta za vodstvo nad kvadskim plemenom u konačnici je prevladao Ariogez, međutim, Marko Aurelije je odmah potom napao Kvađe, zbacio i zarobio Ariogeza, i tako pacificirao to pleme. Suprotno ustaljenom običaju, koji bi se očekivao od jednog rimskog cara kada su u pitanju njegovi neprijatelji, Marko Aurelije nije dao pogubiti Ariogeza, već ga je samo prognao u Aleksandriju.⁹⁸

Godine 174. Marko napušta Carnuntum i vraća se u Sirmij da riješi problem sa sarmatskim plemenima predvođenim Jazigima. Postoji vrlo malo podataka o ovoj sarmatskoj kampanji. Kasije Dion (LXXI, 7.) tek usputno spominje jednu zimsku bitku sa Sarmatima na zamrznutom Dunavu, gdje su oni bili poraženi, a njihov kralj Banadasp zbačen. Isti autor smatra da je Marku Aureliju bio cilj „istrijebiti Sarmate“ (LXXI, 16.) i da bi u tome i uspio, da ga druge stvari nisu spriječile u tome.⁹⁹

2.2.3. Pobuna Avidija Kasija i Drugi markomanski rat

Tvrđnju Kasija Diona da je Marko Aurelije želio potpuno neutralizirati sarmatsku prijetnju dodatno potkrepljuje i tvrđnja koju iznosi *Historia Augusta* (SHA, *Marc.* 24, 5-6.) da je Marko Aurelije imao za cilj inkorporirati njihov teritorij u Carstvo i osnovati novu provinciju Sarmatiju. Također, na teritoriju poraženih Kvađa i Markomana prema istom izvoru trebala je niknuti nova provincija Markomanija. Međutim, takav poduhvat zahtijevao

⁹⁷ P. Kovacs, 2009, 1-2.

⁹⁸ A.R. Birley, 2007., str. 175.

⁹⁹ A.R. Birley, 2007., str. 175-176.

je ozbiljne vojne, administrativne i financijske resurse. Kada se i činilo da po tom pitanju ide sve po planu, Avidije Kasije, heroj rata protiv Parta i moćni general koji je *de facto* vladao istočnim provincijama Carstva, potpuno se neočekivano proglasio se carem i tako proglasio pobunu.¹⁰⁰

Okolnosti oko Kasijeve pobune su u velikoj mjeri ostale nerazjašnjene. *Historia Augusta* tvrdi da je on potomak Kasijevaca (cezaroubojica) i da je oduvijek želio postati carem, te da je još u mladosti pokušao uzurpirati prijestolje Antonina Pija. Također, isti izvor citira jedno pismo Lucija Vera, koji upozorava Marka Aurelija da Kasije ima ambicije postati carem.¹⁰¹ Kada je u pitanju konkretno ova pobuna, izvori mahom optužuju Faustinu, Markovu suprugu, da je bila pokretački faktor postupaka Avidija Kasija i da je on praktički djelovao prema njezinim uputama. Faustinina motivacija je prema toj tezi bila ta da je ona potaknula Kasija da se proglasi carem i uzme njezinu ruku, jer je Marko Aurelije u tom trenutku bio teško bolestan i sukladno tome da osigura, kako svoju poziciju, tako i Komodovo nasljeđivanje carske titule u budućnosti. S druge strane, postoji i teorija da je Kasije priču o Markovoj smrti izmislio i namjerno proširio po istočnim provincijama tako da bi se mogao proglasiti carem.¹⁰² Da je Marko Aurelije u tom trenutku stvarno bio teško bolestan i/ili na samrti potencijalno se i može raspravljati. To direktno potvrđuje i Kasije Dion, a ujedno se potvrda donekle može pronaći i u *Meditacijama*, čiji su neki dijelovi možda pisani netom prije pobune i koje obiluju referencama o smrti i suočavanju s njom.¹⁰³

U svakom slučaju, kada je primio vijest o pobuni od Marcija Vera, legata istočne provincije Kapadokije koja mu je ostala lojalna, Marko Aurelije je bio poprilično zatečen, jer se nikako nije nadao ovakvom razvoju događaja. Iako je bio nominalno u slabijoj poziciji u odnosu na legitimnog cara te nad sobom imao jasnu osudu Senata za svoju uzurpaciju, Kasije je imao otprilike sedam legija pod svojim zapovjedništvom, kao i ključnu provinciju Egipat, žitnicu Carstva, gdje je on ujedno nekoliko godina ranije bio ugušio poprilično ozbiljan antirimski ustanak Bukola iz delte Nila. Kasije se također nadao da će dio dunavskih legija odmah preći na njegovu stranu, jer su one bile značajno popunjene vojnicima i zapovjednicima s Istoka, ali to se nije dogodilo. Civilno društvo je također uglavnom ostalo uz Marka Aurelija, a taj sentiment možda ponajbolje odražava pismo koje je pobunjenom

¹⁰⁰ A.R. Birley, 2007., str. 176.

¹⁰¹ SHA, *Avid. Cass.*, 1: 1-8.

¹⁰² SHA, Marc. 24: 6-7., *Cass.Dio LXXI*, 3,1.

¹⁰³ A.R. Birley, 2001, 185.

Kasiju navodno poslao Herod Atički i koje je sadržavalo samo jednu grčku riječ „*emanēs*“ (lud si).¹⁰⁴

Kasije je naravno vrlo brzo saznao da je car živ i spreman braniti se od uzurpacije, međutim, nije odustao od svojih prvotnih namjera. Marko Aurelije je krenuo sa sjevera prema Istoku ususret Kasiju, sa mračnim primislima da će se morati boriti u građanskom ratu. Ako je vjerovati Kasiju Dionu, da to izbjegne, Marko Aurelije je u govoru svojim postrojbama čak javno poslao ponudu Kasiju da njih dvojica osobno riješe svoje razmirice „pred vama ili pred Senatom“ i da je voljan čak i odreći se carske titule ako se dokaže da će to biti dobra odluka za dobrobit države. U tom istom govoru Marko Aurelije je navodno izjavio da će Kasije uskoro ili izvršiti samoubojstvo ili će ga ubiti netko drugi i da će ga to spriječiti da mu osobno priđe i oprost, da u izdajniku ponovno nađe svojeg prijatelja, što je on smatrao najvećom nagradom.¹⁰⁵

I doista, dok su trajale pripreme za pohod na Istok, Kasija je ubio jedan od njegovih centuriona, time završivši uzurpaciju nekih tri mjeseca nakon što se ovaj proglasio carem. Ubrzo je Marcije Ver sa svoje dvije legije ušao u Siriju i osigurao to područje, a Egipat je ponovno priznao Marka Aurelija za legitimnog cara. Nakon ove epizode vladavine Marka Aurelija, on je odlučio da se ipak ne vrati na sjever i nastavi ratovati protiv Sarmata, već je sa kraljem Jaziga Zantikom sklopio povoljan mirovni sporazum, uzeo titulu *Sarmaticus*, i krenuo na proputovanje istočnim provincijama, zajedno s Faustinom. Ona je uskoro preminula na području današnje Turske za vrijeme toga putovanja. Na povratku sa Istoka, Marko Aurelije je naložio Senatu da istraži Kasijevu pobunu i njegove pristaše, ali je uz to naglasio da ne želi daljnje krvoproliće, kao niti da se neki senator pogubi, ako se ispostavi da je sudjelovao u uroti. Ipak, čak i da je htio, Marko nije mogao spriječiti odmazdu nad kasijevcima u potpunosti, jer su neki njegovi pristaše odlučili uzeti pravdu u svoje ruke, kao što se, npr., dogodilo sa Kasijevim sinom Mecijanom, koji je ubrzo nakon Kasijeve smrti ubijen.¹⁰⁶

Godine 177. 16-godišnji Komod je službeno dobio pravo nošenja imperijalne časti i tako postao suvladarem svojega oca. Sljedeće godine situacija na limesu se izgleda ponovno pogoršala, jer je došlo do nove pobune Kvada. Marko Aurelije i Komod su zbog toga napustili

¹⁰⁴ O Kasijevom položaju nakon što se proglasio carem detaljnije v. A.R. Birley, 2001, 185-187.

¹⁰⁵ *Cass.Dio* LXXII, 24-26:2.

¹⁰⁶ A.R. Birley, 2007, 178-179.

Rim i krenuli u pohod protiv pobunjenih Kvada. Tako je počeo sukob koji se u izvorima ponekad naziva *expeditio Germanica secunda*, tj. Drugi Markomanski rat.¹⁰⁷

O ovome sukobu, koji je na neki način samo nastavak jednog dugogodišnjeg sukoba, postoji vrlo malo detaljnijih informacija i podataka. Znamo sa sigurnošću da je niz vojnih zapovjednika otišao na limes prije Marka Aurelija i da su tamo imali sporadične sukobe sa pobunjenim plemenima.¹⁰⁸ Od nekih istaknutijih bitaka spominje se jedna u kojoj je pretorijanski prefekt Tarutijen Paterno potukao pobunjeničku vojsku. Također, navodi se, da je u području preko granice gdje su obitavali Kvadi i Markomani bilo stacionirano 20.000 vojnika, što govori o tome da su Rimljani imali jasnu inicijativu za vrijeme trajanja ovoga sukoba.¹⁰⁹

Ozbiljna nepoznanica po pitanju ovoga sukoba leži u tome jesu li bili obnovljeni planovi o formalnom anektiranju ovih područja i njihovom pretvaranju u rimske provincije. Dva glavna izvora, *Historia Augusta* i Kasije Dion, imaju oprečna stajališta o toj tematici. *Historia Augusta* (*SHA Marc.* 27, 10) tvrdi da je to bio jedan od važnijih ciljeva dok se Kasije Dion (*LXXII*, 20, 2.) ne slaže s time i smatra da su takvi planovi zauvijek bili napušteni prije nekoliko godina. U prilog Kasiju Dionu ide činjenica da su pogranične provincije zbog ratnih razaranja vjerojatno bile raseljene, te da su zbog rata i posljedica Antoninske kuge, Carstvu uvelike bile potrebne unutarnje reforme i konsolidacija te se nije raspolagalo s resursima za daljnju teritorijalnu ekspanziju. S druge strane, neki arheološki nalazi iz tog razdoblja, poput oko 30 rimskih naselja i niz obrambenih utvrđenja preko službene granice Carstva na Dunavu, mogu se protumačiti kao početni stupanj rimske kolonizacije tog prostora.¹¹⁰

Ovaj ratni sukob efektivno završava smrću cara Marka Aurelija u mjesecu martu 180. godine. Nakon smrti dugogodišnjeg cara, njegov nasljednik Komod odlučuje sklopiti mirovni ugovor sa barbarima. Tim ugovorom je germanskim i sarmatskim plemenima zabranjeno prilaziti Dunavu bliže od deset milja, a dijelu plemena je dopušteno naseliti opustjele pogranične regije, uz uvjet da izvršavaju vojnu obvezu.¹¹¹ Je li je ovo bila realna i ispravna odluka, koja je odražavala stanje na bojišnici i zasićenost populacije Carstva sa konstantnim ratovanjem, ili pak samovoljna odluka novoga cara, koji nije želio više provoditi vrijeme u

¹⁰⁷ A.R. Birley, 2007, 182-183.

¹⁰⁸ A.R. Birley, 2007, 182.

¹⁰⁹ A.R. Birley, 2012, 229.

¹¹⁰ O vijestima iz primarnih i arheoloških izvora za ovu temu detaljnije v. A.R. Birley, 2012, 229-230.

¹¹¹ M. Cary – H. H. Scullard, 2022, 444.

izoliranim krajevima sjevernoga limesa, ostaje na neki način predmet za raspravu do današnjih dana.

3.3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O VLADAVINI MARKA AURELIJA I O RAZDOBLJU NAKON NJEGOVE VLADAVINE

Nažalost po samog Marka Aurelija ali i po njegovu državu, pregled razdoblja njegove vladavine uglavnom se sastoji od nabiranja ratova, pobuna i smrtonosnih epidemija koje do temelja uzburkale Carstvo i nagovijestile novo razdoblje u njegovom povijesnom razvoju. Sa smrću toga čovjeka ugasilo se i razdoblje *pax Romana*, u kojem se, kako se obično misli, Carstvo dostiglo svoj najveći zenit u raznim domenama, poput ekonomske, kulturne i drugih. Marko Aurelije je započeo svoju vladavinu kao relativno neiskusni, filozofski orijentiran i poprilično neambiciozan, gotovo nezainteresiran vođa, kada je u pitanju bila carska čast. Takav opis jedne osobe vrlo je lako mogao odavati dojam da će novi car neadekvatno reagirati na nadolazeće izazove te da će njegove odluke i postupci na kraju iznjedrili katastrofu po Carstvo i dovesti u pitanje njegov opstanak. Međutim, izgleda da je kod Marka Aurelija prevladao osjećaj za dužnost i ispunjavanje svoje zadaće i obaveza prema zajednici (o čemu je dosta pisao u svojim *Meditacijama*), što je ujedno i bio važan aspekt njegovog obrazovanja i pripreme za preuzimanje carske dužnosti. I doista, tijekom cijele svoje vladavine on je nastojao biti direktno involviran u zbivanja i upravljanje državom, da bi u konačnici i umro na bojišnici, daleko od prijestolnice.

Stoga, Marku Aureliju se nikako ne može zamjeriti što je sa njime završilo zlatno doba starog Rima, već u povijesnom kontekstu gledano, on je bio jedan od ključnih faktora koji je potencijalno spasio tu civilizaciju od potpunog kolapsa. Osim toga, razlog zbog kojega danas stavljamo Marka Aurelija na popis istaknutih vladara Carstva, zajedno sa npr. Augustom i Trajanom, svakako je njegova osobnost i karakter. Mnogi suvremenici su hvalili učenost i obrazovanje cara Hadrijana, ali njegov osjećaj za intelektualno djelovanje i primjena znanja je uvijek bila u okvirima retorike i sofističke metode te je on svoje obrazovanje koristio uglavnom kao dodatnu podlogu svojoj slici u javnosti. Doista, gotovo da ni prije ni poslije njega, na rimskom tronu nije sjedila tako učena, introspektivna i racionalna osoba. On je to pokazao i u svojim vladarskim odlukama, kada je, npr., napravio presedan i oprostio svojim neprijateljima poput Ariogeza i Avidija Kasija, ali i u činjenici da nam je ostavio jedno od posljednjih i kapitalnih djela filozofije stoicizma.

Marka Aurelija je naslijedio njegov sin Komod, koji je bio predodređen za tu ulogu još za Markova života, čime je provedena prva tranzicija vlasti sa oca na biološkog sina još od cara Tita. Iako je Komod bio veoma dobro upoznat sa načinom vladanja Marka Aurelija, s kojim je često vojevao na sjevernom limesu i koji mu je uz ljude poput Pompejana i Pertinaksa mogao poslužiti kao jedan od glavnih mentora i primjera kako upravljati Carstvom na jedan efektivan i održiv način, on odlučuje odbaciti takav način vladavine. Novi vladar je po mnogim aspektima bio drugačiji od svog oca, do te mjere da nije pogrešno reći da je u odnosu na njega Komod bio njegova dijametralna suprotnost.

Za razliku od Marka Aurelija, Komod uglavnom nije vodio ratove te se koncentrirao na održavanje stanja kakvo je ostavio njegov otac, sa svim pozitivnim i negativnim konotacijama koje je takva politika donosila. Također, radilo se o jednom izrazito pasivnom vladaru, koji je svoje vladarske obaveze vrlo rado povjeravao drugim osobama za koje je smatrao da su mu odane. Upravo su odanost i poslušnost bile od primarnoga značenja novome caru, a s njima je dolazio i strah od potencijalne izdaje. Zbog toga je Komod uposlio široku mrežu doušnika i agenata tajne policije te je tako došlo do atmosfere koja je podsjećala na Domicijanovu vladavinu, neki bi čak rekli i Neronovu, s kojim je Komod zapravo relativno često bio i uspoređivan. Kroz rano razdoblje Komodove vladavine, Carstvom je efektivno upravljao relativno sposobni pretorijanski prefekt Perenis, sve dok ga Komod nije dao pogubiti 185. godine, jer je sumnjao na izdaju. Njega je na tom mjestu naslijedio oslobođenik Kleandar, koji je pak ostao upamćen po tome da je prodavao državne pozicije, da financira carev rastrošni život i samog sebe. Kada je zbog lošeg rukovođenja financijskim sredstvima 190. godine zavladao glad, uzrokovana nestašicom žita u Rimu, Komod je za to okrivio Kleandra i predao ga bijesnoj gomili da ga linčuje.¹¹²

Osim što očito nije posjedovao smisao za političko upravljanje, Komod nije pokazivao nikakve simpatije prema intelektualnim i pravnim pitanjima, kao niti pitanjima obrazovanja u cjelini. Ličnost cara kao osobe koja vlada prosvjetljeno i koja je vođena nekim moralnim i filozofskim principima, u Komodovo doba bila je odraz nekih prošlih i minulih vremena. Možda najveća i najistaknutija razlika između Komoda i Marka Aurelija je ta što je Komod potpuno odbacio načelo skromnosti i poniznosti, koje je potonji toliko želio sačuvati tijekom svoje vladavine. Gdje je god išao, Komoda su pratile raskošne večere, skupe javne zabave a svoj kult ličnosti modelirao je prema Herkulu, predstavljajući se kao njegova personifikacija. Kada je u pitanju njegov kult ličnosti, Komod je otišao toliko daleko da je prema sebi pred

¹¹² O ličnostima koje su pomagali Komodu vladati Carstvom detaljnije v. M. Cary – H. H. Scullard, 2022, 489-490.

kraj vladavine preimenovao Senat, mjesece u godini, neke od legija, pa čak i sami grad Rim, koji je tako nakratko postao *Colonia Antoniniana Commodiana*.¹¹³

Posljednjeg dana 192. godine Komoda je ubio izvjesni hrvač Narcis, u atentatu koji je bio dio dvorske urote protiv cara, slične onoj koja je organizirana protiv Domicijana gotovo stoljeće ranije. Baš kao što je bilo sa spomenutim carem, Senat je i nakon što je saznao za Komodovu smrt, službenim dekretom prokleo svaku uspomenu na njega.¹¹⁴

Komodovom smrću završila se i carska dinastija Antonina, a ujedno je došlo i do erozije carske vlasti generalno. Nakon njegovog ubojstva, odlučeno je da se Carstvo preda Pertinaksu, proslavljenom veteranu Markomanskih ratova i bliskom suradniku Marka Aurelija. To se pokazalo kao potencijalno vrlo dobra odluka, jer je Pertinaks imao želju reformirati Carstvo i izvući ga iz apatije, u koju je ono upalo nakon praktički izgubljenih 12 godina njegova prethodnika. Odmah nakon što ga je potvrdio Senat, Pertinaks je počeo provoditi reforme, koje su imale za cilj oporaviti financijsku sliku Carstva te političku reformu koja je uglavnom bila fokusirana na to da restaurira ulogu Senata i smanji ulogu pojedinih moćnika, kakvi su proizašli iz Komodova načina uprave Carstvom. Ovime je Pertinaks stao na žulj vojnim krugovima, posebno njihovoj eliti – pretorijanskoj gardi. Od potonjih je tražio uspostavu discipline kakva je kod njih vladala prije Komodove raskalašene vladavine, a nije pomogla ni činjenica da je u sklopu financijske reforme odlučeno da se tradicionalna donacija pretorijancima isplati u ratama, a ne odmah. Ovaj jaz između novog cara i pretorijanaca dovesti će do ubojstva Pertinaksa nakon samo tri mjeseca vladavine. Nemoć rimskih institucija pokazala se ne samo u tom činu, već i u onome što je uslijedilo nakon Pertinaksove smrti. Došlo je do sramotnog presedana kad je carska čast stavljena na dražbu najboljem ponuđaču. Tako je carem postao Didije Julijan, bogati senator, koji je za carsku čast pristao svakom pretorijancu isplatiti nevjerojatnih 25.000 sestercija.¹¹⁵

Nakon toga u Carstvu je izbila opća pobuna i u vojsci se pojavilo nekoliko novih pretendenata na prijestolje. Uspješan će biti Lucije Septimije Sever, guverner Gornje Panonije, čije su postrojbe bile u relativnoj blizini Rimu, za razliku od postrojbi drugih vojnih vođa, pa je tako on bio u najboljoj poziciji da umaršira u Rim i svrgne Didija Julijana. Tako je i bilo, a cara koji je kupio svoju poziciju ubile su iste trupe koje je netom prije isplatio. Sljedećih nekoliko godina Carstvo je pogodio građanski rat u kojem je Septimije Sever

¹¹³ O. Hekster, 2012, 240.

¹¹⁴ M. Cary – H. H. Scullard, 2022, 490; A.R. Birley, 2007, 194.

¹¹⁵ M. Cary – H. H. Scullard, 2022., str. 490.

ratovao protiv ostalih pretendena na prijestolje poput Pescenija Nigera u Siriji te Klodija Albina u Britaniji. Do 197. godine Septimije Sever ih je obojicu uspio poraziti i tako postati neupitni vladar cijeloga Carstva.¹¹⁶

Vladavina Septimija Severa i njegovih neposrednih nasljednika je zasebna i dosta komplicirana tema, koja uvelike prelazi okvire ovoga rada. Ono što se može reći za Septimija Severa je da je on osoba koja je uspjela ponovno stabilizirati Carstvo i vratiti vitalnost i prestiž, koje je ono izgubilo nakon smrti Marka Aurelija. Izgleda da je Septimije Sever sebe upravo vidio kao netko tko će nastaviti gdje je Marko Aurelije stao, pa je čak naložio Senatu da ga proglasi adoptivnim sinom pokojnog cara. Međutim, iako na površini stabilan, Severov režim se ubrzo pretvorio u nešto ublaženiju verziju vojne diktature, jer je njegov opstanak na vlasti uvelike bio uvjetovan podrškom vojske, koja ga je bezuvjetno podupirala zbog toga što im je novi car znatno povećao plaće. Da bi mogao nastaviti politiku udovoljavanja zahtjevima vojske, Septimije Sever je bio prisiljen smanjivati udio plemenitih metala u rimskoj valuti i tako je počela opadati vrijednost rimskog novca, što je bio ozbiljan udarac za ekonomiju Carstva. Tako je Septimije Sever institucionalizirao sustav koji je Pertinaks htio spriječiti i zbog toga platio životom i, naravno ne znajući tada, uveo po Carstvo nepogodan trend gdje je legitimnost cara počivala gotovo isključivo u lojalnosti vojnih krugova. To će nažalost ujedno biti u kasnijim razdobljima jedan od glavnih katalizatora koji će dovesti do potpunog rasapa carske vlasti i rimskih institucija, u razdoblju tzv. Krize 3. stoljeća i „vojnih careva“, čije će uprave biti nestabilne i mahom nedorasle vođenju velikog imperija.¹¹⁷

¹¹⁶ M. Cary – H. H. Scullard, 2022., str. 491.

¹¹⁷ O. Hekster, 2012., str. 244-245.

4. STOICIZAM KAO JEDNA OD FILOZOFSKIH TRADICIJA ANTIKE

4.1. OSNOVNE FILOZOSKE I ETIČKE POSTAVKE I UTJECAJI PRIJAŠNJIH FILOZOFSKIH ŠKOLA NA STOICIZAM

Budući da filozofska ostavština Marka Aurelija nesumnjivo pripada stoičkoj školi, potrebno je dodatno pojasniti o kakvoj je filozofskoj školi riječ. Kada je riječ o stoicizmu, potrebno je imati na umu da se radi o kompliciranom filozofskom sustavu, koji želi dati odgovore na niz filozofskih pitanja i da je teško dati nekakvu kratku definiciju toga pojma u jednoj rečenici. Kada bi se to ipak pokušalo, može se reći da je stoicizam filozofija koja nastoji prenijeti učenje o svladavanju afekata i postizanju samodostatnosti pojedinca.¹¹⁸ Tako stoički djeluje onaj koji se hrabrošću, odvažnošću, upornošću i veličinom svojeg duha nastoji boriti protiv negativnih djelovanja vanjskih sila i koji se na isti način suprotstavlja svojim negativnim emocijama, afektima i raspoloženjima, koja nastaju kao odgovor na određene događaje i životne situacije.¹¹⁹

Nešto slobodniju i pojednostavljenu definiciju stoicizma dao je francuski filozof i leksikograf iz 19. stoljeća Emile Littre, koji definira stoicizam kao „posjedovanje onakve čvrstine u patnji kakvu su imali stoici“. Referentna točka tomu, u određenoj mjeri, može biti život Marka Aurelija i svi problemi s kojima se susretao za vrijeme svoje vladavine koji su opisani u prethodnom poglavlju te niz privatnih i obiteljskih tragedija s kojima se morao suočiti, tj., način na koji se on u maniri neupitnog sljedbenika stoicizma suočio sa njima. Nadalje, tu su poznati i primjeri Seneke koji je u sokratovskoj maniri prihvatio izvršiti samoubojstvo, na koje ga je osudio car Neron nakon što je utješio svoje bližnje i prijatelje, te Epiktetov primjer dostojanstvenoga držanja u trenutku kada ga je njegov gospodar fizički napao i slomio mu nogu, nakon čega je ostao hrom do kraja života.¹²⁰

Kao što je slučaj sa mnogim filozofskim sustavima, bez obzira na to koliko oni bili inovativni i revolucionarni, stoicizam nije nastao ni iz čega i svojevrsna je sinteza prethodnih filozofskih sustava, na temelju kojih dalje izgrađuje nove postavke i vrijednosti. Presudan utjecaj na razvoj stoicizma imalo je nekoliko prethodnih filozofskih škola, a tu se ubrajaju

¹¹⁸ B. Kalin, 1991, 412.

¹¹⁹ *Filozofijski riječnik*, 1984, v. Stoicizam, str. 315.

¹²⁰ J.B. Gourinat, 2014, 5, 77. U Epiktetovom slučaju se vjerojatno radi o legendi i najvjerojatnije je taj filozof bio hrom od rođenja (J.B. Gourinat, 2014, 77.).

sokratovska tradicija etičke filozofije te materijalistička filozofija Heraklita iz Efeza (6/5. stoljeće prije Krista), kenička škola, dijalektička filozofska tradicija koju su razvili filozofi poput Euklida, osnivača tzv. megarske škole, i Aristotela.¹²¹

I doista, stoički životni ideal je u svojoj osnovi sokratovski i proizlazi iz njegove tradicije. Prethodno opisani primjer Seneke i njegov odnos prema smrti možda je i najjasnije svjedočanstvo tomu. U cjelokupnoj grčkoj filozofiji Sokrat je bio pionir po pitanju naglašavanja potrebe da osoba mora povesti sa sobom unutarnji dijalog koji ima za cilj pronaći *logos*, što je filozofski termin koji često dolazi do izražaja kada se želi odrediti pranačelo nečega, a u kontekstu Sokratove filozofije i etike to bi bio Razum. Dakle, svaka misao i akcija moraju biti vođene Razumom, a potpuni čovjek je razumno biće. Prema Sokratu, čovjek vođen Razumom je dobar čovjek, a dobar čovjek nikada ne može naići na zlo, jer ono se ne manifestira u vanjskim i fizičkim događajima poput bolesti, gubitka i ratova, već je jedini tip zla koji postoji na svijetu moralno zlo. Ovo je na neki način temeljna postavka i misao vodilja kasnijih filozofa stoicizma kada je u pitanju odnos pojedinca prema patnji, a ujedno i postavka od krucijalnog značaja kada je u pitanju praktična primjena stoičke filozofije. Na sličnom tragu su i filozofi megarske škole, ali i filozofi pod utjecajem učenja Platonove Akademije, uključujući i Aristotela. Oni su uglavnom preuzeli sokratovsko shvaćanje *logosa* i nastojali mu dodati nove značajke, tako dolazeći do zaključka kako je takav *logos* jedini ispravan način međuljudskog diskursa, interakcije i supostojanja te je on ujedno manifestacija šireg *logosa*, čije je djelovanje zaslužno za držanje ravnoteže i ujednačenosti cjelokupnog svemira.¹²²

Potonje shvaćanje *logosa* poprilično je analogno onom predsokratovskog filozofa Heraklita iz Efeza, koji je originalni autor teze o kozmološkom procesu cirkularne transformacije elemenata, u kojem centralnu ulogu ima element vatre, a pokretač toga procesa je upravo *logos*, čiju su kozmološku interpretaciju stoički filozofi mahom prihvatili i inkorporirali u svoj filozofski sustav.¹²³ Vatra, koju Heraklit vidi kao finu i fluidnu prasupstancu (nama poznati

¹²¹ O filozofskim školama koje su utjecale na stoicizam v. P. Hadot, 2001, 73; J.B. Gourinat, 2014, 10

¹²² P. Hadot, 2001, 74.

¹²³ P. Hadot, 2001, 74. Utjecaj Heraklitove kozmološke koncepcije imao je generalno veliki doseg i bio je prihvaćen od strane većine intelektualnog svijeta antike. Već za Heraklitova života nju je u svoju filozofiju inkorporirao Anaksagora iz Klaziomene a Kratil iz Atene, jedan od prvih učitelja Platona, smatrao je sebe heraklitovcem a njegovo učenje je prenio i samom Platonu. Heraklita su uvelike prihvatili i sofisti poput Protagore, atomisti poput Demokrita pa čak i liječnici poput Hipokrata. Gotovo da nije bilo ozbiljnijih učenjaka u periodu klasične Grčke koji u nekoj mjeri nije bio inspiriran Heraklitom. (M. Đurić, 1981, 26-27.). Razlog zbog kojeg je antički svijet između ostalog vidio važnost u elementu vatre možda ponajbolje ilustrira Plinije Stariji u svojem djelu *Naturalis historia*: „...sa velikim oduševljenjem utvrđujem da gotovo niti jedan prirodni proces se

oblici vatre su samo jedna od njezinih manifestacija), prema njegovom kozmološkom konceptu je pranačelo svega što postoji na ovome svijetu, dok je postojanje toga pranačela omogućeno procesom njezinog kontinuiranog izgaranja. Izgoreni dio vatre postaje zemlja, koja se utjecajem vatre pretvara u vodu, da bi se voda kroz isti proces pretvorila u zrak, koji pak omogućuje nastavak gorenja vatre i ponovno se pretvara u nju. U prelaznim stupnjevima ovoga procesa dolazi do kretanja i života, a točan moment prelaska iz jednoga elementa u drugi predstavlja mirovanje i smrt. Dakle, ono što Heraklit želi nagovijestiti je da svemirom upravlja kružni i perpetualni proces izmjene elemenata, koji je podvrgnut zakonu jedinstva i kontinuiranog sukoba suprotnosti vođenog općim prirodnim zakonom (*logos*), a pokretač kozmoloških zakonitosti je upravo element vatre.¹²⁴

U skladu sa nizom drugih filozofskih tradicija, Heraklitovu koncepciju prihvatili su i stoici. Već je Zenon iz Kitija prihvatio vatru kao glavni element koji pokreće svijet.¹²⁵ Njegovo učenje je imalo veliki utjecaj na Kleanta iz Asa, učenika i nasljednika Zenona. Nešto kasnije, Ariston iz Hija napisao je djelo *O Heraklitu* koje se detaljno bavi njegovim učenjem.¹²⁶ Stoici, vođeni heraklitovskom slikom svijeta, utvrđuju da svime vlada upravo *logos*, koji je svojevrsan svjetski um i stvaralačka vatra, svojevrsna emanacija Zeusa i ostalih bogova, sudbine i providnosti. Time su svi događaji determinirani općom zakonitošću, koja vrijedi za svaku stvar koja postoji na svijetu uključujući i ljude, jer je ljudska priroda samo ekstenzija prirode svijeta u cjelini. Upravo zato što je ljudski um dio svjetskog uma, on je sposoban za spoznaju. Uistinu istinita spoznaja je samo ona koja je u skladu sa takvim *logosom*, jer se ona zasniva na stvarnosti i kao takva je kriterij istine.¹²⁷

ne može izvršiti bez učešća vatre. Ubacimo li u nju pijesak, možemo dobiti staklo, srebro, minerale, razne vrste olova, neke boje pa čak i brojne lijekove. Kroz vatru kamen biva stopljen u bakar; sa vatrom ukročujemo i željezo i prilagođavamo ga svojim potrebama; vatrom se pročišćuje zlato; vatrom spremamo opeku kojom gradimo zidove naših kuća. Neki materijali mogu proći kroz proces sagorijevanja nekoliko puta, i sa svakim od tih procesa nastati će nova tvar. Neki materijali poput drvenog ugljena oslobađaju svoju energiju tek kada ih se stavi u vatru i tek kada je taj materijal procesom sagorijevanja doveden do svojeg potpunog uništenja, otpušta najveću energiju. Ovaj element je od ogromne i nezaustavljive snage i nije sa sigurnošću moguće utvrditi da li je u stanju više stvari stvoriti ili uništiti!“ (Hist. Nat. XXXVI, 68.). Plinije spominje i navodna ljekovita svojstva vatre te napominje kako su Hipokrat i Empedoklo dokazali kako vatra istrebljuje razne pošasti i bolesti (npr. spaljivanjem trupala osoba koje su umrle od kuge može se spriječiti daljnje širenje bolesti) a jedan od primjera koji Plinije navodi je i napitak od pepela razmućenog u vodu koji piju iscrpljeni gladijatori nakon svojih borbi da bi povratili snagu. (Hist. Nat. XXXVI: 69.).

¹²⁴ M. Đurić, 1981, 14-17.

¹²⁵ J.B. Gourinat, 2014, 10.

¹²⁶ M. Đurić, 1981, 28

¹²⁷ B. Kalin, 1991, 106. Stoičko prihvaćanje heraklitovskih koncepata je vrlo jasno prezentirano upravo u *Meditacijama* Marka Aurelija i to djelo obiluje referencama inspiriranim filozofijom Heraklita, kao npr.: „...poredak svemira očuvan je u izmjenama elemenata ali i u izmjenama njihovog sastava. Neka ti ovo bude dovoljno i neka ti to bude glavna misao-vodilja.“ (*Medit.* 2:3.). Marko Aurelije također u dva navrata citira

Naposlijetku, potrebno je naglasiti utjecaj kiničke filozofije na stoicizam. kiničku školu utemeljio je Diogen iz Sinope a prvi Zenonov učitelj, Kratet iz Tebe, bio je sljedbenik kinizma. Postavke kiničke škole uvelike su analogne stoicizmu i te dvije škole su bile i ostale povezane te se usporedno razvijale kroz stoljeća, sve do doba Marka Aurelija. Ono što kinizam najviše razlikuje od stoicizma je to što on zahtjeva i zalaže se za odbacivanje materijalnih stvari i zemaljskih bogatstava, u većoj mjeri nego što bi to od svojih sljedbenika tražio prosječan stoički filozof. Kinike je uglavnom (kao i stoike) zanimalo jačanje čovjekove svijesti i ličnosti te nisu smatrali pretjerano važnim društveni položaj pojedinca, a čak su odbacivali i potrebu za fizičkim zdravljem za dobar i ispunjen život, što je često šokiralo filozofe drugih škola, posebno platoniste.¹²⁸ Diogen je, prema predaji, osobno bio veoma dosljedan svojoj filozofiji, u smislu da nije posjedovao gotovo ništa, da je živio kao beskućnik, lutao u dronjcima i prosio hranu od prolaznika te spavao u bačvi. Za sebe je govorio da živi kao pas i da je to jedini ispravan način.¹²⁹ Iako su stoici dijelili mišljenje o tome da su materijalna i društvena dobra od sporedne važnosti, nisu bili skloni prihvatiti ovakvu ekstremnu interpretaciju pojedinih kinika. Platon je nazivao Diogena „poludjelim Sokratom“.¹³⁰ Mnogi kinici nakon Diogena nastojali su imitirati njegov asketski način života i širiti učenje svoje filozofije. Kinici su uspjeli doseći veliku prominentnost kasnije u doba Rimskog Carstva, kada ih se moglo pronaći u nizu urbanih središta rimskog svijeta gdje su, u stilu kasnijih propovjednika kršćanske vjere, širili svoj nauk lutajući od grada do grada, obučeni u prepoznatljive filozofske ogrtače i krećući se pretežno među siromašnijim slojevima gradskog društva, gdje je njihovo učenje o plemenitosti siromaštva i jačanju unutarnjeg bića naišlo na plodno tlo i bivalo izrazito popularno.¹³¹ Vrlo je moguće da želja mladog Marka Aurelija da nosi filozofski ogrtač i da spava na podu na primitivnom ležaju, od koje je on odustao nakon prosvjeda svoje majke, zapravo odraz ciničke orijentacije pojedinih njegovih učitelja poput Diogneta.¹³²

Heraklita i direktno: „Uvijek se sjeti Heraklita: „Smrt zemlje je rođenje vode; smrt vode rođenje je zraka; smrću zraka nastaje vatra, i proces se zatim ponavlja“. Sjeti se također njegove slike o čovjeku koji je zaboravio svoj put prema kući; njegovu izreku da su ljudi često u suprotnosti sa svojim stalnim suputnikom, Razumom koji vlada svim stvarima...“ (Medit. 4:46.), te u sljedećem odlomku: „Svi mi radimo na tome da postignemo jedan zajednički cilj. Neki su svjesni toga a neki nisu, baš kao kako mislim da Heraklit kaže, ljudi su radnici u tvornici koja stvara svijet i onda kada spavaju.“ (Medit. 6:42.).

¹²⁸ D. Robertson, 2020, 35-37.

¹²⁹ D. Grlić, 1982, 102-103. Upravo je naziv „cinizam“ za Diogenovu filozofsku školu izveden od grčkog naziva *kynos* što znači „pas“ (D. Grlić, 1982, 102.).

¹³⁰ D. Robertson, 2020, 35-36.

¹³¹ M.O. Goulet-Caze, 2019, 19-20.

¹³² P. Hadot, 2001, 6-7.

Oslanjajući se na tradiciju sokratovske i ciničke etike te heraklitovske kozmologije, stoici stavljaju na pijedestal svoj koncept svojevrsnog „stoičkog ideala“, čovjeka koji je ispunjen mudrošću jer živi u skladu s prirodom, ali i s vlastitom razumnom prirodom koja je u harmoniji sa širim redom cijeloga svemira. Takav čovjek ispunjen mudrošću prihvaća zakone svijeta i živi prema njima te je koncentriran na svoj unutarnji duševni mir i jačanje svoje svijesti generalno. Da bi se postigli ti ciljevi, stoici nalažu da je prva stvar koju čovjek mora imati na umu potreba za samodostatnošću (autarkijom), tj. da mora biti zadovoljan sam sa sobom i sa onim što ima. Ovim konceptom se u jednom od svojih znamenitih eseja pozabavio i Seneka (*Vit. Beat.* 4, 6.), gdje je došao do zaključka da se osoba zadovoljna sa onim što ima nalazi u stanju blaženstva i da nije siromašan onaj koji ne posjeduje mnogo, već onaj koji konstantno želi da ima više.¹³³ Drugim riječima, stoičkim mudracem postaje se u onom trenutku kad shvati da je istinski ispunjen i sretan upravo kada nema potrebe za srećom.¹³⁴

Na ovome tragu, stoička filozofija etike nastoji upozoriti na to da su ljudi često skloni dijeliti određene stvari ili životne situacije prema dualnoj koncepciji, kad neke od njih predstavljaju „dobro“, a neke potpuno „loše“. Stoici nužno ne napuštaju takvu podjelu, ali strogo nalažu da mnoge od tih kategorija ljudi olako stavljaju na jedan od tih polova, a zapravo one su u pravilu u potpunosti *indiferentne*, tj., nisu zapravo niti dobre niti loše.¹³⁵ Upravo kada Seneka kaže da čovjek ne smije biti pretjerano fokusiran na zgrtanje bogatstva i materijalnih dobara, jer ako mu to postane glavni životni cilj onda će neizbježno narušiti svoj duševni mir, on tada zapravo želi naglasiti kako su te kategorije u svojoj osnovi upravo indiferentne.¹³⁶ Vrijednosti poput bogatstva, novca, ljepote, ljubavi, časti, ugleda i dr. mnogi će brzo oklasificirati kao dobre, a njihove suprotnosti kao loše, ali zapravo one se nalaze negdje u sredini, no ako postanu životni ciljevi same po sebi znači da je takav čovjek skrenuo u sferu iracionalnoga i zaboravio na stvarne životne vrijednosti. Tada se te naizgled dobre životne vrijednosti se pretvaraju u loše, a potencijalni neuspjeh u njihovu ostvarivanju dovodi do velike emocionalne nesreće. Također, isto vrijedi i za naizgled loše, ali u svojoj srži indiferentne kategorije poput siromaštva, bolesti, gubitka ugleda i časti te smrti, kad čovjek također mora

¹³³ B. Kalin, 1991, 106.

¹³⁴ D. Grlić, 1982, 118.

¹³⁵ T. Brennan, 2003, 264.

¹³⁶ „*Odvedi me kod Sublicijskog mosta među prosjake koji se nalaze tamo: I dalje neću naći razloga da očajavam nad svojom sudbinom jer ću biti s onima koji potiču velikodušnost kod drugih.*“ (*Vit. Beat.* 25.). Na sličnim pozicijama je i Epiktet: „*Ovi su argumenti nekonkluzivni: 'Ja sam bogatiji od tebe, dakle ja sam bolji od tebe'; 'Ja sam rječitiji od tebe, dakle ja sam bolji od tebe'.* Ovi su konkluzivniji: *'Ja sam bogatiji od tebe, dakle moj je imetak bolji od tvog'; 'Ja sam rječitiji od tebe, dakle moj je govor bolji od tvog'.* No ti jamačno nisi niti imetak niti govor.“ (*Priručnik*, 44:1).

postupiti oprezno i racionalno da ne izgubi stečeni unutarnji mir.¹³⁷ Reakcije na određene životne situacije i stvaranje misaonih sudova o određenim vrijednostima, Epiktet je identificirao kao *utiske* pa preporučuje da ih čovjek svojim razumom savlada, kako one neugodne tako i određene ugodne utiske. To je također jedna od važnijih stoičkih misaonih vježbi.¹³⁸

Svrstavanje objektivno indiferentnih kategorija, tj., prosudba nekih ljudi da one nepobitno pripadaju u jednu od međusobno isključivih odrednica poput dobrih ili zlih stvari i događaja, stoici će okarakterizirati kao jednu od formi lažnog vjerovanja, koje se kosi sa razumnim poimanjem svijeta koji nas okružuje. Takvo lažno vjerovanje, odnosno kriva prosudba, prema stoicima je rezultat procesa stvaranja misaonih sudova koji je isključivo vođen emocijama (grč. *pathe*), a da prethodno nije provedena nikakva racionalna prosudba prvotnog utiska.¹³⁹ Ako dođe do potonje situacije, ona će neizbježno čovjeka odvesti u stanje u kojem neće moći kontrolirati svoje želje i porive, tj., u stanje *ostrasćenosti*, u stanje robovanja svojim strastima nakon neprikladno evaluiranih prvotnih utisaka. Stoici gledaju na strasti kao na konačan stadij i manifestaciju misaonih sudova vođenih emocijama. One se pak prema Seneki (*De Ira*, 2:4.) manifestiraju u punoj formi kroz nekoliko stadija. Prvi stadij se sastoji od već opisanog emocionalnog impulsa na prvotni utisak, zatim dolazi do potpunog gubitka nad porivima i želje da se osveti određena nepravda, te kako Seneka navodi, da se kazni onaj koji mi je nanio zlo kao da je počinio zločin. Nakon toga, dolazi do konačnog stadija ostrasćenosti, kada subjekt odluči djelovati onako kako mu nalažu takvi iskrivljeni misaoni sudovi, te dolazi do potpune odsutnosti razuma. Prema stoicima, to je najgori mogući ishod neke životne situacije za pojedinca, i stoička filozofija nastoji spriječiti upravo takav rasplet događaja.¹⁴⁰

Stoička filozofija razlikuje četiri vrste strasti ili afekta kroz koje se ona manifestira: žudnju, bol, ugodu i strah. Svaki od ovih afekata prolazi kroz gore opisani Senekin proces, tj., kroz jednu od varijacija istog. Nasuprot strastvenim afektima stoici stavljaju dobre afekte poput radosti, htijenja i opreza ili smotrenosti. Stoicima se često pripisuje da žele eliminirati afekte i

¹³⁷ T. Brennan, 2003, 264.

¹³⁸ J.B. Gourinat, 2014, 90. O grubim (lošim) utiscima: „*Stoga se nauči svakom grubom utisku kazati: "Samo si utisak i uopće ne ono što se pojavljuje." Potom ga ispitaj i prosudi pomoću tih mjerila koje posjeduješ, ponajprije i ponajviše time odnosi li se on na stvari koje su do nas, ili na one koje nisu do nas, pa ako se radi o nekoj od onih koje nisu do nas, neka ti pri ruci bude da se to tebe ne tiče.*“ (Priručnik, 1:5). Sa ugodnim utiscima Epiktet savjetuje: „*Kada ti se javi utisak neke ugone, kao i s drugim utiscima, budi na oprezu da te on ne zavede; nego neka ta stvar pričekava, a ti malo otegni. Potom si predoči oba razdoblja, ono u kojemu ćeš uživati u ugodu, i ono u kojemu ćeš se nakon uživanja kajati i samoga sebe prekoravati.*“ (Priručnik 34:1).

¹³⁹ T. Brennan, 2003, 264.

¹⁴⁰ J.B. Gourinat, 2014, 90.

emocije te učiniti da se ljudi ponašaju „poput kipova“, međutim, to je izrazito karikaturalan pogled na stoičku filozofiju. Spomenuti „dobri“ afekti, ako se primjene na racionalan i umjeren način, predstavljaju stanoviti dobar i poželjan razvoj ličnosti i stoici u pravilu nemaju problema s time, već je temeljni cilj njihove filozofije ukazati na to da je za ugodan život potrebno odbaciti neracionalne želje i zazor te se ophoditi prema drugoj osobi na dostojanstven način. Također, ako gledamo na ovu problematiku u širem društvenom kontekstu (što je pristup koji stoici u pravilu ne primjenjuju), čovjek kojeg su obuzeli zazor i loši afekti često biva spriječen obavljati svoje dužnosti, što može potencijalno dovesti i do disfunkcionalne društvene sredine.¹⁴¹

Jedna od osnovnih obrambenih mehanizama protiv loših afekata kod stoika predstavljaju *vrline*. Izvorni grčki izraz tog termina je *arete* što znači savršenstvo (u najširem smislu te riječi), kao što su, npr., savršene konture neke znamenite građevine ili kipa. Stoici inkorporiraju taj izraz u svoj etički kompleks i ističu da se on odnosi na potpunu skladnost duše, koja se, pak, nalazi u tom stanju jer je u potpunosti usklađena sa razumom.¹⁴² Prema takvoj postavci, stoici smatraju da postoje četiri kardinalne (najviše) vrline a to su razboritost, hrabrost, pravednost i umjerenost. Onaj tko posjeduje ove četiri vrline za njega se može reći da je u potpunosti izgradio svoju ličnost i stoici će takvu osobu proglasiti istinskim mudracem.¹⁴³ Ovdje je bitno napomenuti kako je koncept kardinalnih vrlina u filozofiji i etici klasične Grčke postojao znatno prije stoicizma i dio je šireg koncepta sokratovske etike. Platon je u svojem znamenitom djelu *Država* ovaj koncept uzdigao gotovo na razinu dogmatske doktrine, a kroz tu tradiciju, on je u konačnici došao i do osnivača stoicizma Zenona. Zenon je prihvatio tradicionalno sokratovsko poimanje kardinalnih vrlina u kojem se poseban naglasak stavlja na razboritost, iz koje dalje proizlaze sve ostale vrline i ako čovjeku nedostaje razboritosti, tada on zapravo ne posjeduje nijednu vrlinu, jer je posjedovanje razboritosti osnovni preduvjet da se donese i u praksi primjeni mudra odluka. Zenonov učenik Ariston smatrao je da i ne postoje druge vrline osim razboritosti. Kasniji stoici poput Krizipa odbacili su ovu sokratovsku ortodoksiju i smatrali su da su vrline ipak neodvojive jedna od druge, jer iako doista razboritost služi tome da se utvrde dobri i loši te indiferentni postupci, ostale vrline na jednak način usmjeravaju u procesu donošenja ispravnog misaonog suda, zbog toga jer bez umjerenosti ne možemo odrediti što treba izbjegavati, bez pravednosti

¹⁴¹ J.B. Gourinat, 2014, 50., 94-95.

¹⁴² J.B. Gourinat, 2014, 43-44.

¹⁴³ B. Kalin, 1991, 107.

odrediti što komu zaslugom pripada, a bez hrabrosti nije moguće razlučiti što je zapravo opasno a što nije.¹⁴⁴

Onaj tko posjeduje opisane vrline, došao je do statusa mudraca, jer je došao u *modus vivendi* u kojem je robovanje nerazumnim željama i strastima potpuno eliminirano, te je dosegao željeno stanje *apatičnosti*.¹⁴⁵ Ovdje stoici izražavaju donekle radikalnu konstataciju jer nasuprot mudracu stoji osoba koja je *phaulos*, što bi u prijevodu sa grčkog otprilike značilo bezumni ili čak luđak. Takva osoba ne posjeduje vrline, pa čak i ako ulaže aktivan napor da dostigne vrlinu i stanje apatičnosti, nije izbjegla tu karakterizaciju. Stoici ističu da je zapravo istinskih mudraca izrazito malo i da su „rjeđi od feniksa“. Čak su i prvaci stoicizma poput Zenona, Kleanta i Krizipa govorili za sebe da su *phaulos*. Jedan od stoičkih ideala koji je u tradicionalnoj literaturi često istican je želja stoika za uspostavom polisa mudraca, ali pošto je mudraca premalo takvo nešto nije moguće. Na tragu ovoga, mudrac treba živjeti u nesavršenim polisima i raditi na tome da potiče vrlinu i obuzdava sveprisutne poroke, a Krizip je govorio da ta dva polisa nisu nespojiva jer je polis mudraca svijet koji mudrac dijeli sa bogovima i razumom, i tamo živi prema pravilima toga polisa, dok istodobno prihvaća zakone nesavršenoga polisa u kojem živi.¹⁴⁶

Sve u svemu, stoicizam je filozofija koja je izrazito individualističkog karaktera. Stoička etika ne teži ka blagostanju društvenog kolektiva, već je koncentrirana isključivo na sreću pojedinca.¹⁴⁷ Međutim, to svakako ne znači da stoički filozofi nisu dali svoj doprinos vječnoj filozofskoj temi načina društvenog uređivanja, i štoviše, to je jedan od aspekata stoičke filozofije koji gotovo da nema analogiju u bilo kojoj antičkoj filozofskoj školi i poprilično odudara od svih znamenitih škola prethodnih razdoblja. Dok su većina antičkih filozofa poput Sokrata, Platona i Aristotela kao najviši ideal ispravnog društvenog uređenja vidjeli državu, sa svim zakonima, pravilima i društvenom hijerarhijom, koja prati takav oblik društvenog uređenja, stoici su nastojali prenijeti svoj ideal stvaranja polisa mudraca u stvarni svijet i po tom uzoru graditi društveni poredak.¹⁴⁸ Polis, ili novijim rječnikom rečeno, grad, ima dosta važnu simboliku u stoičkoj filozofiji jer su stoici često naučavali da se cijeli svijet koji nas okružuje, točnije cijeli svemir, zapravo treba promatrati kao da je jedan polis, i time

¹⁴⁴ M. Schofield, 2003, 240; J.B. Gourinat, 2014, 45.

¹⁴⁵ B. Kalin, 1991, 106.

¹⁴⁶ J.B. Gourinat, 2014, 52-53.

¹⁴⁷ B. Kalin, 1991, 107.

¹⁴⁸ A. Bazala, 1978, 30.

žele implicirati da svakog čovjeka treba promatrati najprije kao stanovnika toga polisa, tj., punopravnoga člana jedne sveukupne zajednice (*Stromata*, 4, 26.).¹⁴⁹

U konačnoj formi ovoga tumačenja, stoici odbijaju prihvatiti „državotvorne“ teorije svojih filozofskih uzora i prethodnika, u korist svojevrsne moralne i metafizičke povezanosti svih ljudi, koji imaju zadatak težiti stoičkim idealima življenja. Odlika društva vođenog Razumom tako prestaje biti stvaranje tvorevine koja će jasno nalagati kako će se ljudi ponašati, imati međusobne odnose i donositi važne odluke, već je takvo društvo ono društvo u kojem je pojedinac u stanju doći do punog samoostvarenja na ovom svijetu. Stoga, u izvornoj formi, ovakva teza zahtijevala bi poprilično radikalne izmijene tadašnjeg društva, jer nestaju podjele između slobodnih ljudi i robova, puka i aristokracije, Grka i barbara i slično. Prema stoicima, svaki čovjek je rođen za slobodu, bez obzira na to je li rođen slobodan ili neslobodan na ovom svijetu, ali istovremeno i najslobodniji građanin može živjeti u potpunom ropstvu. Ovakvo osobno oslobođenje ipak se ne tiče nijednog državnog uređenja i stoici nisu smatrali da je potrebno politički djelovati da ostvare svoje filozofske ideale, već upravo suprotno – etiku je nužno odvojiti od politike i sve etičke norme je potrebno svladavati individualno. Vlast i državni zakoni predstavljaju nužno zlo i stoici ne vide potrebu da im se javno suprotstavljaju, bez obzira na to koliko oni bili objektivno nemoralni i pogrešni, već isključivo smatraju i da se i u slučaju objektivno lošeg državnog poretka potrebno povući u privatni život i raditi na jačanju svijesti i oštine uma.¹⁵⁰

Jedina grana filozofije koja je dolazila do sličnih zaključaka kao i stoici bili su kinici, njihovi stalni pratioci. Kod stoika, takve ideje već je iznio Zenon u svojem djelu *Država*, gdje je nastojao dati stoički odgovor na istoimeno Platonovo djelo i koje je bilo napisano pod velikim utjecajem njegova učitelja Kratesa i kinizma. Iako je danas to djelo izgubljeno, ostalo je najpoznatije i najraspravljanije Zenonovo djelo. Niz onodobnih filozofa i mislilaca optuživalo je Zenona da je u *Državi* iznio za tadašnjeg čovjeka izrazito sablažnjive ideje poput odbijanja religije, potpune seksualne slobode, jednakost muškarca i žene, pa čak i da je zagovarao kanibalizam. Međutim, kada se uzme u obzir da je djelo izgubljeno i da su njegova sačuvana djela prošla kroz reviziju njegovih učenika i nasljednika, Zenona nije moguće niti braniti ni optužiti da je iznio bilo koju od teza koje mu se stavljaju na teret, iako je s druge strane

¹⁴⁹ M. Schofield, 1999, 24.

¹⁵⁰ O odnosima stoika prema politici kao i o Zenonovom djelu *Država* v. A. Bazala, 1978, 30-32.

nesumnjivo dao određene temelje društvene etike koje su stoici budućih generacija prihvatili kao svoju doktrinu.¹⁵¹

Ovaj aspekt stoičke etike često se opisuje kao *etika kozmopolitizma*, koja u svojoj rudimentarnoj formi nalaže da istinski mudar čovjek mora imati razumijevanje za svako biće koje je sposobno donositi razumnu prosudbu, i da se odnosi prema njima otprilike onako kako bi se odnosio prema svojem bratu ili sestri. Na tragu učenja Sokrata i Diogena, koji su navodno i sami ponekad koristili taj izraz, kozmopolitizam obuhvaća njegovanje prirodne naklonosti prema drugim ljudima, građanima svemira. Iako je ovo često zanemaren aspekt stoičke etike, on je neodvojiv od prethodno opisanih stoičkih vrlina i životnih vodilja, poput razboritosti, pravednosti, i slično.¹⁵²

4.2. KRONOLOŠKI PREGLED RAZVOJA FILOZOFIJE STOICIZMA

U prošlom podpoglavlju spomenuti su istaknuti stoici poput Zenona, Seneke, Epikteta i naravno, Marka Aurelija, te su neke njihove misli stavljene u širi kontekst stoičkih doktrina. Međutim, da bi se dala konciznija slika i shvatio razvoj stoičke škole u punom smislu, ipak je potrebno dati jasniji kronološki pregled razvitka te filozofske struje. Razvoj stoicizma je proces koji je trajao otprilike šest stoljeća, od trenutka kada je Zenon iz Kitija započeo predavati svojim učenicima na Šarenom trijemu na vrhuncu helenističkoga razdoblja, pa sve do 3. stoljeća po Kristu, kada prema dostupnim izvorima možemo zaključiti da je naučavanje stoičke filozofije praktički nestalo i da više nema istaknutih učitelja i mislilaca, koji bi naučavali nove naraštaje doktrinama stoicizma. Ipak, krivo bi bilo reći da baš u tom razdoblju priča o stoicizmu potpuno završava jer je ta škola imala nesumnjivo važan utjecaj na niz kasnijih filozofskih škola a postoje indicije i da je stoicizam imao jak utjecaj na razvoj religijskih doktrina kršćanstva.¹⁵³

Ukratko, da bi se lakše snašlo u ovom relativno dugačkom razdoblju i kvalitetnije analizirala ova jedna cijela filozofska era, povjesničari filozofije podijelili su ga na tri djela, što je uglavnom postala ustaljena podjela razvoja stoicizma. Prvo razdoblje se naziva „stara stoa“ i njezini predstavnici su osnivač stoicizma Zenon iz Kitija (334-264. g. pr. Kr.) te njegovi učenici i nasljednici Kleant iz Asosa (331-233. g. pr. Kr.) i Krizip iz Solija (281-208. g. pr. Kr.). Drugo razdoblje naziva se „srednja stoa“ a njezini predstavnici su Panetije iz

¹⁵¹ O stoičkom odnosu prema kozmopolitizmu v. J.B. Gourinat, 2014, 10-12.

¹⁵² D. Robertson, 2020, 44.

¹⁵³ J.B. Gourinat, 2014, 6., 94-95.

Rodosa (185-110. g. pr. Kr.) i njegov učenik Posejdonije iz Apameje (135-51. g. pr. Kr.). Treće razdoblje, „mlađa stoa“, obuhvaća filozofe iz rimskog razdoblja i tu se primarno ističu Lucije Anej Seneka mlađi (4. g. pr. Kr.-65. g. po Kristu), Epiktet (60-140.) i Marko Aurelije (121-180.).¹⁵⁴

Također, postoji i podpodjela ili alternativna podjela u kojoj se razdoblja stoicizma dijele na pet razdoblja: prva generacija (razdoblje Zenona), doba atenskih skolarha (institucionalnog izučavanja stoičke filozofije), platonistička faza (uglavnom se podudara sa razdobljem srednje stoe), razdoblje decentralizacije (razdoblje neposredno nakon uspostave rimske dominacije nad grčkim svijetom, nestanak službenih stoičkih obrazovnih institucija i filozofa „čuvara pravovjerja“) i carsko razdoblje (mlađa stoa).¹⁵⁵

4.2.1. STARA STOA

Zenon, prvi stoički filozof, rodio se u gradu Kitiju na otoku Cipru oko 334. godine prije Krista. Iako je u Zenonovo vrijeme Cipar bio uvelike heleniziran, na tom otoku se još uvijek osjećala tradicija starih Feničana, pa je tako Zenon, kad je stigao u Atenu, dobio nadimak „Feničanin“. ¹⁵⁶ Prema legendi koju iznosi povjesničar filozofije iz 3. stoljeća po Kristu Diogen Laertije (DL VII, 2-3.), Zenon je potekao iz obitelji bogatih ciparskih trgovaca te se nastavio baviti obiteljskim poslom. Na jednom trgovačkom putovanju Zenon je u blizini Pireja doživio brodolom, u kojem je izgubio većinu svojega bogatstva, te je bio prisiljen nastaniti se u Ateni. U tom trenutku Zenon je bio otprilike tridesetogodišnjak i nije do tada pokazivao nikakav interes za filozofiju. To će se promijeniti kada je za vrijeme svojeg boravka u Ateni u dokolici krenuo čitati Ksenofontove *Uspomene o Sokratu*, nakon čega se ozbiljno zainteresirao za filozofiju i krenuo u potragu za osobom koja će mu biti učitelj. Njegovim učiteljem je pristao biti kinički filozof Krates, koji je prema svemu sudeći imao i najviše utjecaja na Zenona, a kasnije je on slušao i predavanja drugih učitelja poput platonista Polemona, Megaranina Stilpona i dr. filozofa. ¹⁵⁷

Vjeruje se da je Zenon napisao 27 djela međutim sva njegova djela su danas izgubljena, ili su u najboljem slučaju ostala u fragmentiranom obliku u citatima kasnijih autora. Najpoznatije njegovo djelo je već spomenuta *Država*, djelo „napisano na psećem

¹⁵⁴ *Filozofijski riječnik*, 1984., v. Stoicizam, 315.

¹⁵⁵ D. Sedley, 2003, 7; J.B. Gourinat, 2014, 6.

¹⁵⁶ D. Sedley, 2003, 8.

¹⁵⁷ J.B. Gourinat, 2014, 9-10.

repu“ (jak utjecaj kinizma), u standardnoj kiničkoj maniri poziva na odbacivanje državnih struktura, institucionalizirane religije, društvenih normi i podjele muških i ženskih uloga u društvu, državnih zakona, novca, braka, službenih institucija obrazovanja i slično. Kao vjerni sljedbenik sokratovske etike, Zenon postavlja načelo moralne indiferentnosti prema društveno uvriježenim dobrima poput ugleda, bogatstva i zdravlja te takav stav postavlja kao jedan od centralnih točki svoje filozofije.¹⁵⁸

Iako se prema dostupnim izvorima može zaključiti kako se Zenon počeo baviti filozofijom tek igrom slučaja i stjecajem niza neobičnih okolnosti, pokazalo se da je taj bivši trgovac bio veoma talentiran filozof i intelektualac, te je veoma brzo stekao i vlastite učenike i sljedbenike. Oni su se u početku zvali „zenonovcima“, a negdje oko 300. godine prije Krista Zenon je odlučio osnovati i vlastitu školu. Upravo ta škola će u povijesti filozofije ostati zapamćena pod terminom stoicizam. Tako su „zenonovci“ postali stoici, a ime su dobili prema Šarenom trijemu (*Stoa poikile*), atenskom trijemu ukrašenom raskošnim slikama, gdje je Zenon držao svoja predavanja.¹⁵⁹ Iako je Zenonov utjecaj u kasnijim razdobljima stoicizma počeo pomalo blijediti i mnoge njegove postavke su se revidirale, on ostaje osoba koja je postavila temelje stoicizmu i nesumnjivo odredila daljnji razvoj te škole, sve do kraja njezinog aktivnog izučavanja u antičkom razdoblju. Osim što je izgradio novi filozofski sustav na temelju sokratovske etike i kiničkog pogleda na svijet, Zenon je zaslužan za inkorporaciju prethodno opisanog heraklitovskog kozmološkog sustava vječnog vraćanja te tradicionalne podjele filozofije na logiku, etiku i fiziku, pritom dajući svemu navedenom inovativnu interpretaciju iz prizme nove filozofije. Time je upravo Zenon zaslužan za stvaranje cjelokupnog filozofskog okvira i sustava stoicizma, prema kojem su kasnije njegovi nasljednici mogli dalje nadograđivati i stvarati nove teorije.¹⁶⁰

Zenonova stoička škola imala je mnogo učenika i u trenutku Zenonove smrti proizvela je niz etabliranih intelektualaca. Iako su neki Zenonovi učenici poput Perzeja iz Kitija postali etablirani članovi društva (postao je učitelj filozofije na makedonskom dvoru), većina ih je u skladu stoičke filozofije prihvatila jasan individualni i pomalo odmetnički život. Nakon Zenona, intelektualno vodstvo nad stoičkim pokretom preuzeo je Kleant iz Asa, gorljivi čuvar Zenonovog učenja i nasljeđa koji je u svoja tri desetljeća vođenja stoičke škole nastojao očuvati učenje oca stoicizma u što izvornijoj formi. Kleant je tako nastojao da stoicizam prođe

¹⁵⁸ D. Sedley, 2003, 9-10.

¹⁵⁹ D. Sedley, 2003, 10; D. Grlić, 1982, 460.

¹⁶⁰ J.B. Gourinat, 2014, 10-11.

kroz što je manje izmjena moguće i jedina njegova značajnija nadogradnja zenonovske ortodoksije je pokušaj da dodatno poveže heraklitovsku kozmologiju i stoičku etiku pa je tako izjavio da stoičke vrline treba gledati kao sile koje nastaju direktno pod utjecajem sraza vatre i drugih elemenata. Osim ovih više-manje kozmetičkih izmjena (koje stoici nisu nužno prihvaćali ni za Kleantova života), Kleant je poznat po raspravi pod imenom *Protiv Aristarha*, koju je napisao da bi pobio heliocentrično učenje Aristarha iz Samosa te obranio geocentrični sustav i tradicionalnu grčku religiju i kozmologiju.¹⁶¹

Zenona i Kleanta nikako ne treba promatrati kao osobe koje su bile neprikosnovene i neupitne vođe svih stoika i čija se riječ nije smjela dovoditi u pitanje. Iako se na prvi pogled radilo o homogenoj skupini sa jasnim ciljevima i doktrinama, stoički filozofski krug je zapravo bio veoma heterogena skupina, koja se okupljala oko intelektualaca koji su izrazito cijenili učenje Zenona iz Kitija i nastojali očuvati njegovu ostavštinu i nasljeđe. To je nesumnjivo bila vizija i Aristona iz Hija, koji je cijenio Zenona i bio ponosan kad ga netko nazove „zenonovcem“. On je ipak odlučio raskinuti sa ortodoksnom intepretacijom Zenonove doktrine. Najveći odmak od izvornog Zenonova učenja kod Aristona je bilo napuštanje tradicionalne diobe filozofije na etiku, logiku i fiziku, jer je smatrao da potonje dvije grane ne trebaju biti predmet proučavanja jednog filozofa. Također, smatrao je da Zenon nije dovoljno razjasnio ideju indiferentnosti, tj., da nije bio dovoljno dosljedan tome konceptu, jer je on često u svojim polemikama savjetovao da ljudi čuvaju zdravlje i ostale vrijednosti, koje su samo prividno pozitivne. Tako je Ariston zapravo stoicizam dodatno približio kinizmu. Već je prethodno spomenuto i Aristonovo naučavanje o postojanju samo jedne vrline, što je predstavljalo još jedan pomalo neobičan odmak od uobičajenih stoičkih klasifikacija. Neki stoici se nisu slagali sa Aristonom i proglasili su ga heretikom, a postoji mogućnost i da su se te dvije škole u tom razdoblju i službeno odvojile, pri čemu je tradicionalna struja bila pod vodstvom Kleanta, a reformna struja je nastupala na čelu sa Aristonom, iako se to ne može sa sigurnošću potvrditi.¹⁶²

Situacija oko Kleanta i Aristona kao da je tražila detaljnu razradu stoičkog filozofskog sustava, kako se ne bi ponovno došlo u situaciju doktrinarnog sukoba. Upravo je to bio zadatak koji je pred sebe odlučio staviti Kleantov učenik i nasljednik Krizip iz Sola. To je uistinu bio monumentalan poduhvat i presedan u dotadašnjem povijesnom razvoju stoicizma, a prema nekim svjedočanstvima rezultiralo je time da je Krizip napisao preko 700 knjiga. Do

¹⁶¹ J.B. Gourinat, 2014, 12-13.

¹⁶² O sukobu ovih dvaju struja detaljnije v. D. Sedley, 2003, 13-14., J.B. Gourinat, 2014, 13-14.

danas su njegova djela očuvana u fragmentima, međutim, stoički filozofski sustav u svojem klasičnom obliku, kao i gotovo cjelokupna sistematizacija filozofske terminologije stoicizma, rezultat su rada ovog filozofa. Diogen Laertije tako iznosi tvrdnju „da nije bilo Krizipa, ne bi bilo ni Trijema“ (DL VII, 183.).¹⁶³

Zbog toga se Krizip prometnuo u najvažnijeg stoičkog mislioca svih vremena. Gotovo cjelokupna terminologija predstavljena u ovome radu, kao i forma stoicizma koja je nastavljalala nakon njega, proizlazi upravo iz njegove opširne sistematizacije. Stoici su mahom prihvatili Krizipov rad i ubrzo je Aristonovo učenje zaboravljeno, unatoč tome što je u Ateni za njegova života imalo snažnu podršku. Ustalilo se da je Krizipov enciklopedijski rad postao svojevrsna Arijadnina nit svakoga ozbiljnog stoičkog filozofa, dok je Zenon ostao važna ličnost za cjelokupni razvoj stoicizma, koja je u kanonskom smislu bila iznad svake kritike, međutim, njegovo učenje je sada nesumnjivo i u potpunosti zamijenila nova „krizipovska ortodoksija“.¹⁶⁴

4.2.2. SREDNJA STOA

Krizipa je naslijedio Zenon iz Tarza, o kojem imamo vrlo malo podataka.¹⁶⁵ Nakon njega, vodstvo nad stoičkom školom preuzeo je Panetije s Rodosa, s kojim počinje razdoblje tzv. srednje stoe.¹⁶⁶ Zajedno sa svojim učenicom Posejdonijem, Panetije je nastojao inkorporirati unutar stoicizma neke aspekte Platonove i Aristotelove filozofije. Ovdje je ponajviše „stradalo“ staro zenonovsko načelo kozmopolitskog humanizma, jer je platonistička etika mnogo više usklađena sa tradicionalnim grčkim zakonodavstvom i običajnim pravom. Filozofi srednje stoe tako uvelike odbacuju idealističke aspekte ranog stoicizma, pa se često može vidjeti da Panetije i Posejdonije opravdavaju ropstvo kao jedan od prirodnih zakona. U tome je poprilično eksplicitan bio Posejdonije, koji je vjerovao kako je institucija ropstva opravdana jer neki ljudi posjeduju posebno slabu razinu inteligencije, a obojica su vjerovala da je ispravno ponekad i okrutno postupati prema robovima.¹⁶⁷

Zapravo se može reći da je u razdoblju srednje stoe došlo do svojevrsnog sinkretizma stoičke filozofije sa platonizmom i učenjem Aristotela. Tako su Panetije i Posejdonije

¹⁶³ D. Grlić, 1982, 186., J.B. Gourinat, 2014, 14-15.

¹⁶⁴ D. Sedley, 2003, 17. Poprilično iscrpne analize Krizipove raščlambe stoičkog filozofskog sustava mogu se pronaći u J.B. Gourinat, 2014, 15-73. te još sveobuhvatnije u J. Gould, 1971, 45-199.

¹⁶⁵ J.B. Gourinat, 2014, 14.

¹⁶⁶ D. Grlić, 1982, 304.

¹⁶⁷ A. Bazala, 1978, 33-34.

zaslužni za stvaranje intelektualne klime u kojoj su predstavnici svih glavnih škola, koji vuku svoje korijene iz sokratovske etike, počeli zajedno surađivati i razmjenjivati ideje, iako doduše pod cijenu da sami stoicizam toga razdoblja nesumnjivo potpadne pod širi kišobran platonističke škole. Međutim, to je ujedno značilo da sada stoici imaju pristup i mogućnost širenja svojih ideja filozofima koji nisu nužno gajili simpatije prema stoicizmu. Najbolji primjer tomu je je filozof Antioh iz Askalona (125-68. g. pr. Kr.), pripadnika skeptičke škole i člana Platonove Akademije, koji je pod utjecajem njih dvojice prihvatio određene doktrine stoicizma. Antioh je bio u veoma dobrim kontaktima sa rimskim intelektualcima poput Marka Terencija Varona i Marka Tulija Cicerona. Potonji je u svojim djelima više puta isticao dobro mišljenje o Aniohovim filozofskim postulatima. Budući da je Antioh prihvatio određene postulate stoicizma, i tu se radilo o nizu starih stoičkih doktrina koje vuku korijene od Zenona i Krizipa, može se reći da je ovaj filozof, iako se osobno nije identificirao kao stoik, indirektno izveo stoicizam kod *mainstream* rimskih intelektualnih i društvenih elita.¹⁶⁸

Razdoblje srednje stoe je ujedno i razdoblje nezaustavljivog rasta teritorija i utjecaja rimske države nad cijelim Mediteranom, i tu svakako grčki svijet nije bio iznimka. Ovdje valja spomenuti i Diogena iz Seleukije (230-150/140. g. pr. Krista), filozofa iz generacije Panetije i također jednog od Krizipovih učenika. Osim što je napisao djelo *O glasovnom zvuku*, jedno od najznamenitijih stoičkih djela iz oblasti logike, Diogen je predstavljao stoičku školu u velikom poslanstvu atenskih filozofa u Rim 155. godine prije Krista, i tako dao Rimljanima prve spoznaje o stoicizmu, nekoliko desetljeća prije nego je na tom tragu počeo djelovati Antiohije. U tom velikom poslanstvu bili su predstavnici niza atenskih škola, a osim Diogena u njemu su bili Karnead iz Kirene kao predstavnik Akademije i Kritolaj iz Faselisa je predstavljao peripatetički Licej.¹⁶⁹

U razdoblju od 88. do 84. godine prije Krista, Rimska republika ulazi u ratni sukob sa Pontskim kraljevstvom kralja Mitridata VI. Eupatora i niza njegovih grčkih saveznika. Atena je tada bila pod vodstvom tiranina Aristiona, koji je također bio i filozof peripatetičke škole. On je odlučno stao na Mitridatovu stranu, što je navelo rimskog vojskovođu Lucija Kornelija Sulu da pokrene opsadu toga grada. Opsada Atene odužila se sve do 86. godine i ostavila neizbrisive posljedice na to sjedište grčke kulture. Kada su Suline trupe napokon ušle u grad,

¹⁶⁸ D. Sedley, 2003., 22-23.

¹⁶⁹ J.B. Gourinat, 2014, 14.

Sula je dopustio svojim vojnicima da pljačkaju i uništavaju grad, a ni filozofska sjedišta poput Akademije, Liceja i Trijema, također nisu bile pošteđene.¹⁷⁰

Osim što ovim nesretnim događajem završava razdoblje Srednje stoe, spomenute filozofske škole nakon Sulinog pohoda nisu obnovile svoje djelovanje i prestaju djelovati kao obrazovne institucije. Tako i sama Atena gubi svoj stoljetni intelektualni prestiž i prestaje biti filozofsko središte Mediterana, a ta uloga u narednim stoljećima pripasti će Rimu, ali u značajnoj mjeri i Aleksandriji.¹⁷¹

4.2.3. MLADA STOA

Ovo razdoblje pokriva razvoj stoicizma u rimskom razdoblju. Po pitanju filozofskih djela iz ovoga razdoblja ostao nam je sačuvan najveći broj originalnih djela pojedinih filozofa, pa osim što je ovo razdoblje donijelo istaknute stoičke filozofe poput Seneke, Epikteta i Marka Aurelija, ovo je razdoblje od iznimne važnosti za rekonstrukciju cjelokupne povijesti razvoja filozofije stoicizma, posebno kada se uzme u obzir da su djela prvaka grčkog razdoblja stoicizma, poput onih od Zenona i Krizipa, gotovo u potpunosti izgubljena.

Sa stajališta filozofskog razvoja, stoicizam ovoga razdoblja, može se reći, u teoretskom se smislu prestao razvijati i uglavnom je počivao na već ustaljenim postavkama grčkog razdoblja. Generacije stoika u ovom vremenskom periodu nisu se pretjerano zamarale teoretskim raspravama o specifičnim uzancama stoičke filozofije, kakve su se vodile u doba Aristona i Kleanta. Također, ovo razdoblje nema filozofa koji će dati detaljnu sistematizaciju stoičke filozofije kakvu je napravio Krizip. S druge strane, nikako ne treba zanemariti činjenicu da mlađi stoici, iako su možda nešto siromašniji u rukovanju sa apstraktnijim aspektima iz oblasti filozofskih teorija, sa svojim djelovanjem, kojeg je očito odlikovala promjena pristupa stoičkoj filozofiji, zaslužni su za to da filozofija ostane relevantna sljedećih nekoliko stoljeća. Ovdje je primarno riječ o iskoraku koji je učinjen u smislu da se stoička filozofija profilira od filozofskog djelovanja učenih filozofa, koji su se okupljali oko institucionalnog autoriteta atenskog Trijema, prema živom i relevantnom filozofskom sustavu, u kojem se naglašavaju praktični aspekti stoicizma i korist te filozofije u realnim uvjetima

¹⁷⁰ N. Maškin, 1982, 211-212.

¹⁷¹ J. M. Dillon, 2008, 922.

životnih teškoća. Ovakav pristup stoicizmu uvelike je i oblikovao percepciju stoicizma kakvu imamo danas.¹⁷²

Bitno je primijetiti, da je ovakav pristup filozofiji kakav su primjenjivali rimski stoici u antičkom svijetu, bio daleko od iznimke. Filozof nije nužno morao pisati iscrpna teoretska djela niti se baviti pisanjem uopće (naposljetku, za to je dovoljan primjer Sokrata, koji nije za života napisao nijedno djelo), pa čak ni pohađati formalno obrazovanje u nekoj od etabliranih filozofskih škola. Potonje je percepcija filozofa kakvu u pravilu imamo danas, dok se u antici ona formirala oko načina života pojedinog filozofa, tj., alternativnoga pogleda na ljudsku egzistenciju i društvo te primjene takvih pogleda i učenja na životne situacije u praksi. Upravo se ovakav pogled na prirodu filozofije iskristalizirao u potpunosti u rimskom stoicizmu. Poprilično reprezentativan primjer za takav tip filozofa je Katon Utički, koji nije napisao niti jedno filozofsko djelo i većinu svojega života je posvetio državnici poslovima te je provodio jako malo vremena aktivno se baveći filozofijom, a ipak je bio univerzalno smatran filozofom zbog svojih specifičnih stajališta, političke i moralne dosljednosti, poštivanjem pravde i tradicija te načina kako se ophodio prema ljudima. Epiktet je smatrao da se život filozofa ne treba pretjerano razlikovati od ostalih građana i da filozof kao i svaki ostali građani treba konzumirati piće i hranu, slično se oblačiti te zasnovati obitelj i da u takvim uvjetima pokaže drugima što je zapravo naučio od filozofa.¹⁷³

Rimljani su se upoznali sa stoicizmom i prije već spomenutog filozofskog poslanstva 155. godine prije Krista. Već je Panetije bio rado viđen gost kod mnogih pripadnika rimske elite i poznato je da je bio u veoma dobrim odnosima sa tadašnjim prominentnim političkim i vojnim figurama, poput Scipiona Emilijana i Gaja Lelija. Neke obitelji su slale svoje sinove na Trijem na obrazovanje kod tog filozofa. Nakon poslanstva, u Rimu je stasala nova generacija stoičkih filozofa i intelektualca vođena Publijem Rutilijem Rufom (159-78. g. prije Krista), istaknutim državnikom, povjesničarem i stoičkim filozofom te Elijem Stilonom (154-74. g. prije Krista), jednim od učitelja polihistora Varona. Nakon njih, u 1. stoljeću prije Krista, kada prestaje institucionalno djelovanje Trijema u Ateni, glavni predstavnik stoicizma u Rimu je bio spomenuti Katon Utički, koji je nakon trijumfa Cezara nad Pompejom i raspada starih republikanskih institucija iz protesta počinio samoubojstvo i tako postao simbol

¹⁷² O generalnim karakteristikama mlađe stoe v. C. Gill, 2003, 33.

¹⁷³ P. Hadot, 1998., 4-5.

stoičkog odnosa prema patnji, tj., primjer dosljednog stoičkog mudraca, po čemu će kasnije ostati poznatiji primjer Senekinog samoubojstva.¹⁷⁴

Razdoblje Carstva donijeti će sa sobom najpoznatija imena rimskog stoicizma koja će, pomalo neizbježno, u ovome radu biti podosta citirana. Ovdje za sada možemo Marka Aurelija ostaviti po strani, međutim, potrebno je iznesti još neke podatke o dvojici njegovih velikih prethodnika: Seneki i Epiktetu.

Ostavština Lucija Aneja Seneka je doista pozamašna te ju je poprilično teško kondenzirati u nekoliko rečenica. Porijeklom dolazi iz bogate hispanke obitelji a već se u ranoj mladosti među rimskom elitom uspio istaknuti kao vrstan intelektualac i govornik, što će mu kasnije u Neronovo doba omogućiti da obavlja niz važni državničkih poslova te da postane njegov glavni učitelj i savjetnik, što je on bio sve dok ga ovaj nije natjerao da poćini samoubojstvo.¹⁷⁵ Osim filozofskih djela Seneka je pisao i tragedije, među kojima se posebno ističu *Tijest*, *Medeja* i *Fedra*. Zanimljivo, Senekine tragedije obiluju moralno iskvaćenim i emocionalno neuravnoteženim likovima, i gotovo da u njima nema traga stoicizma. Tako su njegove tragedije često postavljene kao svojevrsna antiteza njegovim filozofskim djelima, do te mjere da znanstvenici ponekad odbijaju prihvatiti Senekino autorstvo pojedinih tragedija. Unatoč tome, sa sigurnošću se može reći da ih je napisao barem desetak.¹⁷⁶

Seneka je napisao nekoliko desetaka filozofskih rasprava, eseja i pisama koja se uglavnom bave etikom. Neki od poznatijih su rasprave poput onih *O srdžbi*, *O blagosti života*, *O postojanosti mudraca* i *Ćudoredna pisma Luciliju* i niz drugih naslova.¹⁷⁷ Može se reći da je Seneka, barem kada je riječ o stoićkim djelima koja su nam ostala saćuvana do danas, prvi uistinu napismeno sistematizirao kako bi zapravo trebala izgledati praktićna primjena stoićke filozofije, vodeći se prema realnim životnim situacijama, što je podžanr stoićke literature kojemu će se kasnije prikloniti Epiktet i Marko Aurelije. Iako je bio jedan od najvještijih govornika svojega doba, kada je u pitanju filozofija Seneka je vrlo jasan u tome da njezina svrha nije lijep govor već konkretne upute, (*facere docet philosophia, non dicere*). Filozofija je prema Seneki lijek, a ne poslastica (*remedium non oblectamentum*). Sve u svemu, Senekina

¹⁷⁴ J.B. Gourinat, 2014, 74-75.

¹⁷⁵ J.B. Gourinat, 2014, 82.

¹⁷⁶ O Senekinim tragedijama i njihovim odudaranjima od filozofije stoicizma v. E. Asmis et alli, 2010, xix-xxi.

¹⁷⁷ J.B. Gourinat, 2014, 83.

filozofija je koncizno izgrađen sustav stoičko-etičke kulture, koji se zasniva na primjerima iz stvarnog života i uputama o tome kako prevladati destruktivne afekte i strasti.¹⁷⁸

Na sličnim postavkama je svoju filozofiju razvijao i Epiktet, čija učenja su bila od ključnog utjecaja na Marka Aurelija.¹⁷⁹ Kao i Seneka, Epiktet je odbacivao pompoznost „katedarskih filozofa“ i podsjećao svoje učenike na to da se snaga filozofije ne nalazi u retorici, ozbiljnim knjiškim disertacijama sa teškom terminologijom, ili u pretencioznim deklamacijama, već upravo u njezinoj jednostavnosti i mogućnosti usklađivanja sa egzistencijalnim potrebama.¹⁸⁰

Epiktet je rođen 50. godine u frigijskom polisu Hijeropolu, a u mladosti je kao rob doveden u Rim, gdje je dugo bio pod vlašću bogatog oslobođenika Epafrodita. Vrlo se malo zna o tom razdoblju njegova života, međutim poznato je da mu je njegov gospodar dopustio da sluša predavanja Gaja Muzonija Rufa (20/30-101. godine), jednog od najistaknutijih stoičkih filozofa Senekinog razdoblja. Kasnije je uspio steći oslobođenje od robovskog statusa te se i sam počeo baviti filozofskim poučavanjem, otvorivši vlastitu filozofsku školu u Rimu. Oko 94. godine car Domicijan je protjerao sve filozofe iz grada Rima, pa je Epiktet bio prisiljen na egzil u epirski polis Nikopol, gdje je nastavio s djelovanjem svoje škole.¹⁸¹

Iako je dijelio mišljenje o naravi filozofskog poučavanja sa Senekom, Epiktet je u tom smjeru donekle otišao čak i dalje od svojeg prethodnika. Osim što je težio jednostavnosti i konciznosti, Epiktet je gotovo izrugivao koncept pisanja filozofskih djela, smatrajući takvo nešto pretencioznim i nepotrebnim. Njegove filozofske misli je nakon njegove smrti zabilježio njegov učenik Flavije Arijan, koji ih je kompilirao u poznati Epiktetov *Priručnik*, koji je do danas ostao jedan od temeljnih djela filozofske literature stoicizma. Ispisani u potpunosti koncizno i jasno, gotovo da se može reći pučkim jezikom, Epiktetove „upute“ predstavljaju krucijalno svjedočanstvo o praktičnosti i živosti stoičke filozofije, koje je imalo izrazito značajan utjecaj na filozofe i mislioce kasnijih generacija, ne nužno samo unutar stoičkih krugova.¹⁸² Njegova učenja će, između ostalog, utjecati na to da se nekoliko generacija kasnije, interes za filozofiju pobudi i kod jednog od samih rimskih careva, što je naravno izrazito jasan indikator važnosti učenja ovog filozofa.

¹⁷⁸ D. Grlić, 1982, 380.

¹⁷⁹ D. Clay, 2006, xxix.

¹⁸⁰ P. Hadot, 1998, 10.

¹⁸¹ P. Hadot, 1998, 60.

¹⁸² D. Grlić, 1982, 118.

4.3. OSTAVŠTINA STOICIZMA

4.3.1. NEKE DODIRNE TOČKE STOICIZMA I RANOKRŠĆANSKE TEOLOGIJE I ETIKE

Stoicizam je u Carstvu bio na vrhuncu popularnosti upravo otprilike za vrijeme vladavine Marka Aurelija. Međutim, njegov utjecaj značajno opada već u sljedećem stoljeću. Porfirije iz Tira, učenik i biograf neoplatonističkog filozofa Plotina, navodi da je naučavanje stoičke filozofije u njegovo doba (druga polovica 3. stoljeća) uglavnom nestalo. Poznato je da su Heruli opljačkali Atenu 267. godine, i moguće je da su u tom događaju uništene filozofske institucije koje je još obnovio Marko Aurelije te da je s tim događajem zadan ključan udarac stoicizmu, međutim, teško je reći koliko su ta dva događaja povezana, jer je stoicizam u tom trenutku definitivno značajno izgubio na popularnosti sam od sebe. U to doba na polju filozofije je izrazito jak utjecaj imalo učenje spomenutog Plotina, koji je obnovio i detaljno razradio niz starih platonističkih ideja i stekao velik broj sljedbenika. Također, gotovo u isto vrijeme počinje jačati i kršćanstvo, vjerski sustav koji otvoreno napada stare tradicije i institucije rimskog svijeta a na filozofskom polju stupa u direktan sukob sa etabliranim filozofskim školama. U konačnici, ono će nad njima trijumfirati i nametnuti svoja učenja na status dogme i postupno istisnuti stare antičke filozofske škole.¹⁸³

Međutim, iako su naizgled kršćanstvo i stari antički filozofski sustavi poput stoicizma naizgled nespojivi, evidentno je da je ono povuklo značajne utjecaje upravo od tih svojih prethodnika i inkorporiralo neke njihove značajke u svoj vjersko-filozofski milje, unatoč tome što su kršćani generalno smatrali stoicizam još jednom u nizu zastarjelih poganskih filozofija. Nesumnjivo je da se stoicizam i kršćanstvo razilaze u svojim temeljnim učenjima; cilj stoicizma nije spasenje duše već izgradnje snažne i autarkične ličnosti i potpuno je odbacivao koncept jednoga boga i besmrtnosti duše. Iako su stoici isticali potrebu iskazivanja ljubavi prema bližnjima i zajednici, njihova polazišna točka je uvijek bila samopoštovanje.¹⁸⁴

Ipak, sličnost ovih dvaju sustava evidentna je već u terminologiji koju oni rabe. Stoički koncept *logosa*, preuzet iz starog Heraklitovog sustava, gotovo da je analogan kršćanskom *logosu*, koji u Bibliji uzima formu Božje Riječi, koja je pokretačka sila za stvaranje i upravljanje svijeta i koja tako preuzima ulogu elementa vatre.¹⁸⁵ *Pneuma*, stoički

¹⁸³ O međuodnosima i razlikama stoicizma, platonizma inspiriranog Plotinom i kršćanstva detaljnije v. J.B. Gourinat, 2014, 77-78.

¹⁸⁴ E. Ferguson, 1993, 346-347.

¹⁸⁵ E. Ferguson, 1993, 346.

koncept ljudske duše, u stoicizmu je neodvojiv od fizičkog tijela, ali mu stoici priznaju određenu distinkciju, a kod kršćana se ona u potpunosti dematerijalizira i postaje dio koncepta Svetog Trojstva, tj., njegovu ulogu u kršćanstvu preuzima Duh Sveti.¹⁸⁶ Stoički utjecaji na kršćansku teologiju prisutni su u Starom Zavjetu, najviše u Knjizi Solomonovih mudrosti dok se u Novom Zavjetu nesumnjivi utjecaj stoičke etike može pronaći u dijelovima Poslanice Rimljanima i Djelima Apostolskim. Možda najupadljivije dodirne točke između stoicizma i kršćanstva u domeni etike su te što obje doktrine ističu važnost posjedovanja vrline, sposobnost samoodrživosti, važnost slobode govora i vrijednost časne službe, iako se interpretacija i konačni ciljevi ipak razlikuju.¹⁸⁷

Unatoč svojoj glasnoj opoziciji prema starim filozofskim sustavima, neki ranokršćanski mislioci nisu se trudili sakriti svoje divljenje koje su gajili prema određenim stoičkim filozofima. Možda najbolji primjer tomu je Seneka, za kojega su neki rani kršćani smatrali da je njegova pripadnost stoičkom filozofskom krugu bila samo krinka i da je taj filozof zapravo potajno bio kršćanin. Sa ciljem da to dokažu, čak su se upustili u sastavljanje krivotvorene korespondencije između njega i svetoga Pavla.¹⁸⁸

Veoma pozitivnu recepciju (barem javno) kod ranih kršćana je imao i car Marko Aurelije. U svojoj poslanici naslovljenoj na cara Antonina Pia koja je vjerojatno nastala oko 155. godine, ranokršćanski apologet Justin Mučenik (oko 100-165.) počastio je prestolonasljednika titulom *verissimus* te navodi da se radi o istaknutom filozofu. Međutim, Justin Mučenik će zbog svoje kršćanske agitacije biti pogubljen 165. godine, upravo za vrijeme vladavine cara-filozofa, a naredbu za taj čin će dati Kvint Junije Rustik, Markov učitelj koji je tada služio kao rimski prefekt i koji imao presudan utjecaj na njegovo filozofsko obrazovanje.¹⁸⁹

Pogubljenje Justina Mučenika nije nužno negativno utjecalo na njegov ugled u kršćanskim krugovima. Drugi apologeti poput Tertulijana (155-220.) i Apolinarija (4. stoljeće) tvrdili su da je Marko Aurelije prihvatio kršćanstvo i da je smatrao da su za pobjedu u bitci nad Kvadima, koja je bila u prvoj polovici 170-ih godina i kasnije nazvana „Kišnim čudom“, zaslužni kršćanski vojnici koji su se molili svojem bogu da ih okrijepi kišom a da Kvade potuče munjom. Naravno, ovakve tvrdnje pojedinih kršćanskih apologeta spadaju u domenu čistih špekulacija i nemaju nikakvo realno uporište.¹⁹⁰ S druge strane, iz dostupnih podataka

¹⁸⁶ J.B. Gourinat, 2014, 96., R. M. Thorsteinsson, 2010, 165-166.

¹⁸⁷ E. Ferguson, 1993, 346.

¹⁸⁸ E. Asmis et alli, 2010, ix.

¹⁸⁹ D. Clay, 2006, xiii.

¹⁹⁰ A.R. Birley, 2001, 257.

možemo zaključiti kako je Marko Aurelije vjerojatno imao negativan pogled na kršćanstvo. On spominje kršćane kratko u jednom odlomku svojih *Meditacija*, gdje ih navodi kao primjer skupine koja ne poštuje dostojanstvenost smrti već od toga radi nepotreban spektakl (*Med.* 11,3.).

Ovdje je važno spomenuti i utjecaj koji je na kršćanske mislioce imao Epiktet, čije je učenje u nizu povijesnih razdoblja kod kršćana nailazilo na univerzalno odobravanje. Kada je talijanski humanist Angelo Poliziano objavio 1497. godine prvo tiskano izdanje njegovoga *Priručnika*, tadašnji crkveni krugovi su vidjeli potencijal u Epiktetovim učenjima te su počeli nastajati primjerci toga djela koji su bili prilagođeni za potrebe redovnika koji su se spremali za svoju službu. U takvim izdanjima *Priručnika* osobe poput Sokrata su na primjer zamijenjene svetim Pavlom i slično.¹⁹¹

4.3.2. ODJECI STOICIZMA U KASNIJIM RAZDOBLJIMA

Kao što je već rečeno, neposredno pred dolazak kršćanstva na glavnu intelektualnu i religijsku scenu antičkog svijeta u 3. stoljeću, stoicizam je izgubio na svojoj popularnosti i njegovo aktivno izučavanje je gotovo potpuno nestalo. Stoicizam je nesumnjivo imao utjecaj kako na neoplatonističke filozofe, ali i na teologiju i apologetiku ranoga kršćanstva. Tragovi stoicizma još se mogu pronaći i kod kršćanskih intelektualaca kasnoantičkog razdoblja, poput npr. svetog Augustina (354-430.), koji često otvoreno kritizira stoicizam, ali i sam (svjesno ili nesvjesno) u mnogim svojim raspravama polazi od stoičkih postavki.¹⁹²

U razdoblju srednjovjekovlja svijest o stoičkim učenjima će gotovo u potpunosti nestati, te će se eventualno neke postavke fragmentarno održati u raznim dogmatskim učenjima kršćanske teologije. To će se promijeniti u razdoblju renesanse i Reformacije, kada se antička djela ponovno počinju objavljivati, pa i u tiskanom izdanju. Uz spomenuto Polizianovo izdanje Epikteta, ubrzo se izdaju i druga stoička djela pa tako Erazmo Roterdamski objavljuje izdanje Senekinog djela *O blagosti života* 1529. godine, a reformator Jean Calvin objavljuje svoj komentar na to djelo tri godine kasnije.¹⁹³ Godine 1559. izaći će i prvo tiskano izdanje *Meditacija*, u redakciji Anderasa Gesnera iz Züricha te u latinskom prijevodu sa originalnog grčkog Wilhelma Holzmann (Xylandera).¹⁹⁴ Velike zasluge za oživljavanje stoičke filozofije pripadaju Flamancu Justu Lipsiju (1547-1606.), koji osim što je

¹⁹¹ P. Gligorić, 2006, 25.

¹⁹² E. Asmis et alli, 2010, xiv.

¹⁹³ J.B. Gourinat, 2014., 97.

¹⁹⁴ P. Hadot, 1998, 22.

objavio mnoga klasična djela stoicizma, napisao i nekoliko studija o stoicizmu poput *Moralna filozofija stoika* (1585.), *Priručnik stoičke filozofije* (1604.) i *Fizika stoika* (1604.). Iako su ovo nesumnjivo važna djela za buđenje svijesti o stoičkoj filozofiji, treba imati na umu da su Lipsijeve analize uvelike produkt njegova vremena i kao takve imaju primarno za cilj pomiriti stoicizam sa tada postojećim crkvenim dogmama i u potpunosti uskladiti stoičku etiku sa kršćanskom.¹⁹⁵ Tako npr. Lipsije prevodi termin *priroda* iz klasičnih djela, kao *bog*.¹⁹⁶

Ovo razdoblje u povijesti stoičke filozofije ostat će zapamćeno pod nazivom „novostoicizam“. Iako je vrijednost zaključaka učenjaka koji su se bavili stoicizmom u tom razdoblju danas poprilično upitna, uzevši u obzir da je njihova primarna motivacija bila usklađivanje stoicizma sa kršćanstvom, to je razdoblje od iznimne važnosti, jer je trudom učenjaka poput Justa Lipsija, stoicizam izvučen iz ropotarnice povijesti filozofskih ideja i ponovno postao relevantan.¹⁹⁷ Nakon toga razdoblja, stoicizam kao obnovljeni filozofski sustav, utjecat će na niz velikih imena filozofije, kao i na razne ideje izvan nje. Tako su inspiraciju iz stoicizma kasnije crpili Spinoza sa svojim etičkim sustavom koji je koketirao sa panteizmom, Leibnitz sa svojim studijima iz područja teleologije, Rousseau u svojim analizama obrazovanja, Adam Smith za svoje ekonomske teorije, Kantove ideje o ljudskom dostojanstvu i svjetskoj zajednici koja izbjegava sukobe, također su u svojem korijenu stoičke, a isto vrijedi i za ideje jednakosti čovjeka pred zakonom i ideje kozmopolitizma koje su proizašle iz Američke i Francuske revolucije.¹⁹⁸ U 20. stoljeću, na području psihologije razvila se kognitivno-bihevioralna teorija, koja je nastupila u opoziciji ustaljenoj frejdovskoj psihoanalizi i koja ima za osnovnu postavku stoičku ideju da su ljudske emocije isključivo produkt čovjekovih individualnih prosudbi. Stoga, može se zaključiti, da su napori raznih intelektualaca kroz niz stoljeća ipak urodili plodom i da je stoicizam do današnjih dana uspio ostati poprilično živa filozofija.¹⁹⁹

¹⁹⁵ J.B. Gourinat, 2014, 97.

¹⁹⁶ A. A. Long, 2003., 380.

¹⁹⁷ J.B. Gourinat, 2014, 99.

¹⁹⁸ E. Asmis et alli, 2010, xiv-xv.

¹⁹⁹ J.B. Gourinat, 2014, 103-104.

5. *MEDITACIJE* MARKA AURELIJA: OSTAVŠTINA RIMSKOG CARA-FILOZOFA

Kada je riječ o *Meditacijama*, odmah se može reći da se tu ne radi samo o još jednom u nizu filozofskih djela antike. Osim naravno to što je autor toga djela istaknuta povijesna ličnost, posebnost *Meditacija* leži i u formi u kojoj je to djelo napisano. Zapravo, upitno je u kojoj mjeri se *Meditacije* mogu uopće klasificirati kao „filozofsko djelo“, jer su one u svojoj osnovi zbir autorovih misli, zapažanja, tumačenja te citata preuzetih iz djela drugih filozofa i mislilaca. Primarna svrha *Meditacija* je autorova osobna uporaba napisanoga, a ne njezina objava široj javnosti. Dakle, iako se to ne može tvrditi sa potpunom sigurnošću, car-filozof Marko Aurelije najvjerojatnije nije imao ambiciju da *Meditacije* objavi kao samostalno filozofsko djelo već je to bio skup privatnih bilješki ili podsjetnika, čiji su dijelovi nastajali u različitim fazama careva života te su napisani u svrhu lakšeg i učinkovitijeg praćenja i individualne primjene niza filozofskih principa u stvarnom životu. To bi u većoj mjeri objasnilo poprilično očit nedostatak revizije i pokušaja sustavnijeg uređivanja izvornoga teksta, kao i neobičnu idiosinkratsku i naizgled potpuno nepovezanu formu djela i autorova stila pisanja. Ovdje dodatnu enigmu predstavlja prva knjiga *Meditacija*, koja se značajno razlikuje od ostalih 11 knjiga toga djela jer za razliku od ostalih knjiga, ona ne prati takvu formu i ima jasnu strukturu, ali i neupitnu centralnu poruku, u smislu da je ona napisana kao nedvosmislen omaž ili zahvala osobama koje su na Marka Aurelija, kroz njegov život, imale istaknut utjecaj.²⁰⁰

²⁰⁰ J. Sellars, 2020, 20.

Međutim, odmah je potrebno istaknuti to da je podjela *Meditacija* na 12 knjiga, koje su dalje podijeljene na određeni broj poglavlja, relativno modernog datuma i danas je uzimamo kao činjenicu, ali takva podjela zapravo ima vrlo malo poveznica sa *Meditacijama* u njihovoj izvornoj formi, tj., onako kako je to zamislio sam Marko Aurelije. U najstarijim rukopisima *Meditacija* zapravo nema podjele teksta na 12 knjiga i ona je prvi puta provedena tek u izdanju Thomasa Gatakera, koje je objavljeno 1652. godine. Također, sami naslov djela *Meditacije* kao i alternativni naslov *Samome sebi*, nije originalan naslov djela koji mu je dao Marko Aurelije, već je i taj aspekt kreacija učenjaka koji su se bavili carevom filozofskom ostavštinom mnogo stoljeća nakon njega. Po svemu sudeći, Marko Aurelije je to djelo u svojoj prvotnoj formi ostavio bez ikakvog naslova.²⁰¹

U modernom izdanju te u današnjoj općeprihvaćenoj formi *Meditacije* imaju 12 knjiga koje su podijeljene u poglavlja. Broj poglavlja u određenim knjigama je više-manje proizvoljan pa tako treća knjiga ima samo 16 poglavlja dok najviše poglavlja ima sedma knjiga, njih čak 75. Dužina poglavlja također varira pa tako se u *Meditacijama* mogu pronaći poglavlja od nekoliko stranica teksta, a neka su poglavlja zapravo sačinjena od jedne kratke rečenice. U prosjeku jedno poglavlje *Meditacija* zauzima četvrtinu stranice teksta. Sveukupno *Meditacije* imaju 488 poglavlja. U cjelini, to je zapravo relativno kratak tekst i izdanja popraćena komentarima u pravilu zauzimaju tek nešto više od stotinjak stranica.²⁰²

5.1. DATACIJA MEDITACIJA I POVIJESNI PUT TOGA DJELA

Budući da je to djelo kroz stoljeća od smrti Marka Aurelija nesumnjivo prošlo kroz mnoge preinake i danas nam je dostupno u drugačijem obliku od onoga kakvo je bilo u tom trenutku, prije neke ozbiljnije analize potrebno je dati određeni povijesni pregled „razvitka“ tog teksta. Ovdje nailazimo na jednu od osnovnih prepreka kod tog djela a to je datacija originalnog teksta. Jedini očit primjer datacije teksta su već spomenuti podnaslovi druge i treće knjige, gdje je navedeno da su one napisane kod rijeke Gran za vrijeme borbi protiv Kvada te u Carnuntumu. Takva okvirna datacija vjerojatno dolazi od samog autora, a ne od kasnijih urednika teksta.²⁰³ Budući da *Meditacije* nemaju jasnu dataciju, često se nameće tumačenje da su one kompilacija carevih misli tijekom cijelog njegovog života, tj. odrasle dobi. Međutim, to vjerojatno nije točna pretpostavka, jer Marko Aurelije u *Meditacijama* nekoliko puta

²⁰¹ P. Hadot, 1998, 23.

²⁰² A. Giavatto, 2012, 335.

²⁰³ J. Sellars, 2020, 7.

spominje svoju dob, i u tom kontekstu možemo zaključiti kako su poglavlja *Meditacija* pisana već u poodmakloj fazi careva života.²⁰⁴ Tako kada Marko Aurelije govori o svojoj dobi obično se služi frazama poput „*vremena koje ti je ostalo na ovom svijetu je malo*“,²⁰⁵ „*priča tvojeg života je ispričana i tvoja služba je završena*“,²⁰⁶ a u jednom navratu on podsjeća sebe na to da je star čovjek i da si ne smije dopustiti da mu um robuje sebičnim nagonima.²⁰⁷ Također, u jednom poglavlju Marko Aurelije se referira na umrle članove svoje obitelji, poput Lucija Vera, Lucile i Faustine,²⁰⁸ a u drugom daje usputnu referencu o sarmatskoj kampanji.²⁰⁹ Ako se vodimo ovim primjerima može se zaključiti kako su *Meditacije* doista, barem u značajnoj mjeri, napisane kroz zadnjih nekoliko godina careva života, iako se naravno to ne može utvrditi sa stopostotnom sigurnošću kada je u pitanju djelo u cjelini.²¹⁰

Kao što je slučaj sa mnogim antičkim djelima, originalni tekst tog djela je izgubljen. Izvorno djelo je nastalo najvjerojatnije tako što je Marko Aurelije zapisivao svoje misli u niz svojih „bilježnica“, koje su bile ili od tvrdog materijala poput voska ili drveta (*pugillares*), ili na mekim listovima papirusa (*schedae*), da bi ih zatim predao nekom od svojih osobnih tajnika da ih ispravi i prilagodi za njegovu osobnu uporabu.²¹¹ Ovdje se postavlja pitanje jesu li filozofski traktati Marka Aurelija nakon njegove smrti pronašli svoj put od carske kancelarije do šireg čitateljstva još u antičkom dobu? Na to pitanje je teško dati definitivni odgovor, međutim vjeruje se da *Meditacije* ipak nisu stigle do šire publike kroz taj period, pa čak niti do nekih užih krugova carskog dvora i aristokracije. S tim pogledom se npr. ne slaže A.S.L. Farquharson, škotski povjesničar i klasični filolog koji je u drugoj polovici 20. stoljeća ekstenzivno istraživao *Meditacije* te objavio engleski prijevod toga djela. On je držao da su *Meditacije* vrlo brzo nakon careve smrti „iscurile“ iz carske kancelarije i da su osobe poput Kasija Diona imale priliku čitati bilješke Marka Aurelija. Farquarson ističe nesumnjivu povezanost ideja iznesenih u *Meditacijama* sa onime što je car izrekao u govoru svojim trupama koje su se trebale suočiti sa pobunjenim legijama Avidija Kasija. Stoga je Farquarson vjerovao da je Kasije Dion, koji gotovo sigurno nije osobno svjedočio tom govoru, rekonstruirao sadržaj toga govora vojnicima upravo na temelju onoga što je imao priliku pročitati u *Meditacijama*. Ova tvrdnja ipak ostaje na razini teorije za koju ne postoji dodatnih

²⁰⁴ M. Ceperina, 2012, 45.

²⁰⁵ *Med.*, X.15.

²⁰⁶ *Med.*, V.31.

²⁰⁷ *Med.*, II.2.

²⁰⁸ *Med.*, VIII.25.

²⁰⁹ *Med.*, X.10.

²¹⁰ M. Ceperina, 2012, 45.

²¹¹ P. Hadot, 1998, 34.

dokaza. Marko Aurelije je još za života bio smatran stoičkim filozofom i Kasije Dion je svakako bio svjestan toga a vjerojatno je niz carevih govora bio prožet sa postavkama iz stoičke etike. Kasiju Dionu nije nužno trebalo nekakvo autorsko filozofsko djelo da bi se u to uvjerio.²¹²

Neki zagovornici teorije da su *Meditacije* bile čitane u kasnoj antici ističu sličnost određenih ideja iz filozofskih spisa kasnijeg cara Julijana (361-363.), sa onima iznesenima u tom djelu. Međutim, Julijan ne daje direktne citate koji bi se mogli povezati sa *Meditacijama* niti se direktno referira na Marka Aurelija. Potencijalno najbolji dokaz da su se *Meditacije* čitale u tom periodu dolazi od retoričara Temistija (*Orationes* 6.81c), koji je u jednom od svojih sačuvanih govora u čast cara Valenta (364-378.), spomenuo *napomene* (*paraggelmata*) cara Marka Aurelija, želeći istaknuti mudrost svojeg cara uspoređujući ga sa carem-filozofom iz prošlog stoljeća. Ipak, ovdje se najvjerojatnije radi o mudrim izrekama koje su se pripisivale Marku Aureliju i koje su se prenosile generacijama usmenim putem, a ne o filozofskom djelu u pisanom obliku.²¹³ Ovdje još valja spomenuti i teoriju da su *Meditacije* pisane kao odgojne upute Marka Aurelija za svojeg sina Komoda. Ovu teoriju je prvi iznio grčki crkveni povjesničar Nikefor Kalisto u 14. stoljeću, i ona bi upućivala na to da su *Meditacije* imale izričitu svrhu te nisu bile samo niz privatnih zabilješki jednog rimskog cara zainteresiranog za filozofiju. Međutim, ova teorija također ne ide dalje od spekulacija i nema realnu pozadinu u povijesnim dokazima.²¹⁴

Prve prave dokaze o čitanju i izradi fizičkih kopija *Meditacija* nalazimo tek u bizantskom razdoblju. *Suda*, poznati bizantski leksikon ili enciklopedija iz 10. stoljeća, sadrži oko 30 izvadaka iz *Meditacija*, koji prema današnjoj podjeli pripadaju knjigama I., III., IV., V., IX. i XI.²¹⁵ Ovdje se i prvi puta spominje ideja da su *Meditacije* podijeljene u 12 knjiga, što će kasnije postati i norma svim izdavačima. Otprilike u isto vrijeme ili nešto ranije, u pismu iz 907. godine nadbiskupa Arete iz Cezareje naslovljenog na adresu metropolitanskog nadbiskupa Herakleje Demetrija, Areta spominje da je uspio nabaviti kopiju djela Marka Aurelija u rukopisu, koja je kad je došla u njegove ruke bila u relativno lošem stanju ali čitljiva i da je zbog toga izdvojio vrijeme da napravi još jednu kopiju tog djela. Prema trenutnim podacima možemo reći da su *Meditacije* ostale sačuvane do današnjih dana upravo

²¹² M. Ceparatorina, 2012, 47; A.S.L. Farquharson, 1944, xii-xvi.

²¹³ M. Ceparatorina, 2012, 47. Potonje nije isključeno međutim ne postoje dodatni nepobitni dokazi koji bi se nadovezali na ovaj izvor a sam Temistije spominje Marka Aurelija tek usputno i ne precizira da li se radi o pisanom djelu (M. Ceparatorina, 2012, 47).

²¹⁴ P. Hadot, 1998, 22.

²¹⁵ C.R. Haines, 1916, xvi.

zahvaljujući nadbiskupu Areti i da je to djelo u bizantskoj kulturnoj sferi kasnije imalo relativno širok krug čitateljstva u narednim stoljećima.²¹⁶

Na Zapadu prvi rukopisi *Meditacija* takvog tipa vjerojatno su došli tek dotokom učenih izbjeglica iz Konstantinopola nakon osmanskog osvajanja te prijestolnice i potpunog nestanka Bizantskog Carstva. Jedan od potomaka tih izbjeglica bio je i Michael Toxites, Grk u čijem je vlasništvu bio jedan rukopisni primjerak *Meditacija*. On je dao na korištenje taj rukopis Andreasu Gesneru, koji je na temelju tog rukopisa izdao prethodno spomenuto prvo tiskano izdanje *Meditacija* 1559. godine,²¹⁷ koji je sadržavao grčki originalni tekst popraćen sa latinskim prijevodom Wilhelma Holzmann Xylandera. Kasnije je već također spomenuto Gatakerovo izdanje iz Cambridgea dalo konačnu strukturnu podjelu *Meditacija* u 12 poglavlja kakvu koristimo i danas, unatoč tome što mnogi stručnjaci smatraju da njegova podjela u *Sudi* zahtjeva dodatnu reviziju.²¹⁸ Toxitesov rukopis (kasnije nazvan *Codex Palatinus*) ubrzo je nakon tiskanja izdanja iz 1559. uništen, a najstariji i najpotpuniji rukopisni primjerak filozofske ostavštine Marka Aurelija se čuva u Vatikanskoj knjižnici (*Vaticanus Graecus 1950*) i on se može datirati u 14. stoljeće.²¹⁹ Ipak, u ovom vatikanskom primjerku nedostaju ukupno 42 retka koja nisu nedostajala u Palatinskom kodeksu (*Codex Palatinus*). Postoji još nekoliko očuvanih manuskripata koji sadrže fragmente *Meditacija* i pomoću kojih su se donekle popunile praznine iz vatikanskog rukopisa, a tu se primarno ističu *Codex Darmstadtinus 2773*, koji sadrži 122 poglavlja iz prvih devet knjiga te *Codex Parisinus* sa 29 poglavlja iz prve četiri knjige *Meditacija*. Dakle, *Meditacije* u obliku kakve ih danas poznajemo temeljene su u osnovi na dva manuskripta, od kojih je jedan izgubljen a drugi datira tek u 14. stoljeće.²²⁰

5.2. PITANJE NASLOVA

Kao što je već rečeno, prvi problem na koji nailazimo sa djelom Marka Aurelija dolazi već kod pitanja naslova. Sami Marko Aurelije vjerojatno nije dao svojim spisima nikakav naslov. U slučaju djela koje danas znamo kao *Meditacije* ili kao *Samom sebi*, vjerojatno bi dobar pristup bio usporediti tu situaciju sa djelima liječnika Galena ili filozofa Plotina, koji kao i Marko Aurelije svoja djela nisu objavili za života. Kao i filozofski spisi antoninskog cara,

²¹⁶ P. Hadot, 1998., str. 22.

²¹⁷ D. Clay, 2006., str. xxxix.

²¹⁸ P. Hadot, 1998, 22-23.

²¹⁹ D. Clay, 2006, xxxix.

²²⁰ C.R. Haines, 1916, xvi.

Galenovi i Plotinovi spisi nisu imali određen naslov od strane samog autora i nad njima nije provedeno nikakvo uredništvo i ispravke. U tu kategoriju svakako spadaju i *Meditacije* Marka Aurelija, jedino uz značajnu razliku u tome što su Galenovi i Plotinovi rukopisi i djela vrlo brzo prošli kroz uredničku reviziju i naslovljivanje ubrzo nakon njihove smrti te je to učinjeno od strane njihovih prijatelja, učenika i suradnika. Moguće da je nešto slično učinjeno i sa opusom Marka Aurelija, ali o tome nemamo nikakvih podataka. Koliko je nama danas poznato, prvi takav pokušaj je načinio nadbiskup Areta. Međutim, rukopis koji je njemu došao u ruke nije imao nikakav naslov, a ni on osobno nije naslovio to djelo. Originalnog naslova nema ni u manuskriptu vatikanskog primjerka, kao niti u ostalim fragmentarnim primjercima. Gesnerovo i Xylanderovo izdanje nosilo je naslov *De se ipso seu vita sua*, što bi u prijevodu sa latinskog otprilike značilo *O sebi i svojem životu* ili jednostavno skraćeno kao *Samom sebi*. Njih dvojica su temeljili svoj naslov na prijašnjim opisima toga djela i tu primarno prema Aretinom opisu u spomenutom pismu metropolitu Lucijanu, gdje je on to djelo opisao kao „etički spis koji je car namijenio samom sebi“ (*ta eis heauton Ethika*) te prema *Sudi* koja ga karakterizira kao „opis pravila koje je car temeljio na svojem životnom iskustvu“. Sličnu matricu su slijedila i izdanja iz Lyona (1590.) i Strasbourga (1626.), koja su djelo naslovila sa *De vita sua (O svojem životu)*, dok je londonsko izdanje iz uredništva Merica Casaubona objavljeno 1643. godine odlučilo potpuno ostati vjerno Aretinovoј maksimi i tako je Casaubon naslovio djelo *De sei ipso et ad seipsum (O sebi i samom sebi)*.²²¹

Najčešći i najpopularniji naslov *Meditacije*, pod kojim je danas djelo Marka Aurelija poznato većini ljudi, originalno je skovao upravo Meric Casaubon 1634. godine. Casaubon je zaslužan za prvo izdanje filozofskog opusa Marka Aurelija na engleskom jeziku, a naslov toga izdanja glasio je *Meditations Concerning Himselfe*. Casaubon je ovdje zapravo upotrijebio engleski izraz *meditations*, kako bi što učinkovitije inkorporirao grčku maksimu *ta eis heauton* u engleski jezik, i dobio smislen naslov. Kasnija engleska izdanja, ali i izdanja na drugim jezicima, prihvatiti će Casaubonov izraz, međutim, ostatak njegova originalnog naslova koji sadrži „originalni“ grčki naslov će odbaciti. Neki od kasnijih izdanja nastojali su vratiti originalni oblik naslovljavanja *Meditacija* i išli su na to da zaustave taj trend koji je Casaubon započeo zapravo potpuno slučajno, ali to nije pomoglo da preokrene taj trend.²²² Na našim prostorima takva izdanja su u pravilu naslovljena kao *Samom sebi* ili nekom od varijacija toga naslova.

²²¹ P. Hadot, 1998, 23-24.

²²² J. Sellars, 2020, 20.

Naravno, postoje i izdanja koja naslovljavaju ovo djelo, a da ne prate niti jedan od ovih dvaju uzoraka i oni se mogu pronaći u mnogim jezicima. Tako postoji jedno latinsko izdanje sa naslovom *De officio vitae (O dužnostima života)*, francusko izdanje sa naslovom *Pensees morales (Moralne misli)*, englesko izdanje naslova *Thoughts (Misli)*, njemačko izdanje naslovljeno *Wege zu sich selbst (Put ka sebi)* i sl.²²³

5.3. ŽANR MEDITACIJA

Kada su u pitanju *Meditacije*, možda je najteže pitanje kojoj bi vrsti ili žanru to djelo pripadalo. Doista, dominantne teme toga djela su filozofska i moralna pitanja (iako ne i jedine teme) i teza da se radi o filozofskom djelu je svakako validna. Međutim, *Meditacije* nikako nisu samo još jedno u nizu antičkih filozofskih djela. Kao prvo, struktura *Meditacija* uopće ne prati strukturu i oblik klasičnog filozofskog djela, ako uzmemo u obzir da jedno takvo djelo sadrži set određenih filozofskih doktrina koje autor smatra ispravnim i kojima autor zatim dodaje prigodnu argumentaciju koja podupire njegovo mišljenje. Alternativno, autor filozofskog djela može također biti potaknut na pisanje jer želi dati odgovor na argumente nekih od kritičara svojega rada ili pak želi napisati djelo koje daje osvrt na neke od radova prijašnjih filozofa.²²⁴ *Meditacije* zapravo nisu takvo djelo, primarno iz razloga što njihov autor nije gajio ambicije da napiše djelo takve vrste. Budući da se najvjerojatnije radi o setu privatnih zabilježki jedne osobe koje su namijenjene za osobnu uporabu, ne treba čuditi što to djelo ne prati uobičajenu strukturu antičkog filozofskog djela, iako ga se bez obzira na to svrstava u tu kategoriju. Također, iz istog razloga Marko Aurelije u *Meditacijama* ne izlaže jasno neke rigidne i temeljito analizirane filozofske doktrine niti se trudi svoja izlaganja jasno razdijeliti na tri glavne filozofske grane, unatoč tome što poglavlja *Meditacija* sadrže aspekte svih triju grana (iako nesumnjivo dominira etika). Primarni razlog Marka Aurelija zbog kojeg je on uopće uzeo pero u ruke bio je da povede dijalog isključivo sam sa sobom i nije osjećao potrebu iznijeti svoje misli u formi koja bi uvjerila druge osobe da je njegova filozofija točna te koja bi pobila argumente nekih od njegovih neistomišljenika. Stoga je temeljna i jedina svrha *Meditacija* kroz formu autorova unutarnjeg dijaloga analizirati, revidirati i potvrditi svoja temeljna uvjerenja o kompleksnim filozofskim pitanjima i temama, kao što su vrlina, providnost, dužnost i slično. U onome trenutku kada je car stavio svoje misli na papir, to je

²²³ P. Hadot, 1998, 24-25.

²²⁴ J. Sellars, 2020, 26-27.

trenutak kada debata o svim tim stvarima završava i iznesene misli je potrebno primijeniti u stvarnom životu, kroz formu direktne akcije i djelovanja.²²⁵

Zbog ovakvih specifičnosti po pitanju prirode *Meditacija* i okolnosti u kojima su one nastale, to je djelo doista teško staviti u određeni kalup i naći mu neko usporedno djelo, i to vrijedi za čitavi period antike. To je s vremenom navelo mnoge istraživače i stručnjake na polemiku kojem zapravo literarnom žanru *Meditacije* pripadaju. Prvi koji je dao svoje mišljenje o toj problematici bio je Xylander. On se osobno nije nužno slagao sa tezom da su *Meditacije* isključivo niz nepovezanih privatnih bilješki cara i da nama dostupni tekst zapravo predstavlja samo fragmentarni i razbacani ostatak jednog većeg, potpunijeg i sustavnijeg djela. Prema Xylanderu, u svojoj prvotnoj formi *Meditacije* su činile punokrvno filozofsko djelo sa jasno razrađenom strukturom i metodologijom kakvu možemo vidjeti kod Platonovih dijaloga ili Ciceronovih rasprava. Slično je razmišljao i Jean-Pierre de Joly (1773, xxxiv-xliii), koji je 1773. izdao francusko izdanje *Meditacija*. Joly je imao zanimljivu teoriju da su *Meditacije* u trenutnoj formi zapravo skica koju je Marko Aurelije ispisao na nizu pločica za bilješke (*pugillares*) da bi u budućnosti prema njima napisao veliko i sređeno filozofsko djelo. Nakon careve smrti prema njegovoj teoriji su se te pločice izmiješale te su bivale krivo prepisane i današnja podjela *Meditacija* na knjige i poglavlja je kriva te ne reflektira strukturu kakvu je inicijalno zamislio Marko Aurelije. Stoga je prema Jolyju zadatak modernog urednika da pokuša tom djelu vratiti barem privid originalne strukture. On je upravo to i pokušao sa svojim francuskim izdanjem, koje je vođen tom teorijom tematski podijelio na 35 knjiga.²²⁶

Mnogi se ne slažu sa takvim tumačenjem. Meric Casaubon (*Prolegomena*, 12-14.) podsjeća pobornike ove teze da su potpuno zanemarili činjenicu da je pisanje aforizama u antici bio veoma razvijen i sveprisutan literarni stil. Aforistička djela sadrže niz iznesenih misli koji su ispisane u formi kratkih i samostalnih izreka i zapisa. Poglavlja *Meditacija* upravo najviše podsjećaju na niz aforizama i Casaubon smatra da stil *Meditacija* zapravo odgovara etičko-aforističkim maksimama arhajskih pjesnika poput Teognisa iz Megare (6. st. pr. Kr.) i njegova suvremenika Fokilida iz Mileta, kao i Epiktetovom *Priručniku* iz redakcije njegova učenika Arijana. S time se slaže i Thomas Gataker, koji vidi nastanak *Meditacija* u tome što je car razvio naviku zapisivanja svojih misli i ideja za vrijeme dokolice, bez da je osjećao potrebu da ih usustavi i tematski rasporedi. Stoga, prema Gatakeru, struktura *Meditacija* se sastoji od aforizama (poglavlja), koja su nastala kao produkt carevih vlastitih promišljanja, ideja do

²²⁵ D. Clay, 2006, str. xxviii.

²²⁶ P. Hadot, 1998, 25-27.

kjih je došao u razgovorima sa drugim ljudima ili kroz čitanje drugih pisaca (ponekad Marko Aurelije ispisuje i direktne citate iz drugih knjiga) te iz povijesnog konteksta gledano, iste se mogu podijeliti po tome kada su i gdje pojedine knjige i poglavlja nastali. Ovdje Gataker ujedno ističe da je prema njemu činjenica da druga i treća knjiga imaju podnaslov, koji ukazuje na mjesto njihova nastanka, zapravo nepobitan dokaz da se radi o osobnim ili dnevničkim zabilješkama, a ne o pokušaju stvaranja filozofskog djela u svrhu objave.²²⁷

Danas je potonje mišljenje o *Meditacijama* prevladalo te na *Meditacije* doista možemo gledati kao svojevrsnu osobnu bilježnicu njezinog autora. Ipak, ovdje ne smijemo upasti u zamku i odmah proglasiti da su iz aspekta filozofije, *Meditacije* neozbiljno i nevažno djelo.²²⁸ Komentirajući formu *Meditacija* i cjelokupnu problematiku oko nje, A.S.L. Farquharson ističe kako se radi o izrazito važnom filozofskom djelu koje je kompozicijski i literarno na poprilično visokoj razini i da je do danas ostalo jedno od najsnažnijih filozofskih radova, jer rijetko koje drugo djelo se tako hrabro i bezrezervno bavi sa pitanjima „ohrabrenja i utjehe“. Tako Farquharson smatra da su *Meditacijama* u široj filozofskoj literaturi analogna djela poput istoimenog djela francuskog redovnika iz 12. stoljeća Guiguesa de Chartresa, *Misli* francuskog matematičara i filozofa iz 17. stoljeća Blaisea Pascala, te knjiga *Religio Medici* od britanskog liječnika Thomasa Browna i Pascalova suvremenika, unatoč tome što su ta tri autora bili primarno inspirirana kršćanskom religijom i etikom, a ne stoicizmom ili nekom drugom filozofskom školom antike.²²⁹ Farquharsonovo mišljenje je uvelike dijelio i prominentni njemački povjesničar filozofije Georg Misch, koji vidi *Meditacije* primarno kao djelo koje svojeg autora usmjerava ka putu što je više moguće ispunjenijeg duhovnog razvitka, pritom se oslanjajući na već ustaljene stoičke formule izgradnje vlastite ličnosti i, imajući tu zadaću na umu, pisao je bez suvišnih literarnih pretenzija. Misch ovdje vidi određenu poveznicu djela Marka Aurelija i knjige *Život* britanskog intelektualca i političara lorda Clarendona, koji je također živio u 17. stoljeću.²³⁰

Međutim, Pierre Hadot smatra da nužno ne treba tražiti pandan *Meditacijama* u djelima kasnijih autora, već da je dovoljno pogledati određenu literaturu koje bi ugrubo odgovaralo razdoblju Marka Aurelija. Štoviše, Hadot smatra da postoji cijeli jedan žanr antičke literature, čije bi *Meditacije* bile jedan od glavnih predstavnika. On se ovdje oslanja na grčki termin *hypomnemata*, koji bi otprilike mogao biti preveden kao *zabilješka* ili *podsjetnik* i Hadot

²²⁷ P. Hadot, 1998, 25-26.

²²⁸ J. Sellars, 2020., str. 27.

²²⁹ P. Hadot, 1998, 27; A.S.L. Farquharson, 1944, xlv-xlvii.

²³⁰ G. Misch, 1998, 480.

smatra da su mnogi učeni ljudi, posebno u razdoblju imperijalnog Rima, pisali razna djela za osobne potrebe koja su njihovim autorima služila da bi „bolje zapamtili određene stvari“, što bi donekle i bio najdoslovniji prijevod spomenutog grčkog termina. Takva djela donekle prate formu klasičnih dnevničkih zapisa i pisana su na dnevnoj bazi, a cilj im je zabilježiti korisne informacije s kojima se autor susreo čitajući neku knjigu, slušajući razna predavanja, informacije koje je autor saznao u razgovoru s nekom osobom, dati opis nekog događaja u kojem je sudjelovao te sakupiti podatke do kojih je došao u bilo kojim drugim okolnostima.²³¹

Da bi podupro svoju teoriju, Hadot daje osim *Meditacija* tri druga djela koja su prema njegovom mišljenju veoma slična njima i spadaju u takvu vrstu antičkih djela. Najstarije djelo takvog tipa na Hadotovoj listi je knjiga izvjesne Pamfile, udane žene koja je živjela u doba Neronove vladavine. Iako je to djelo danas izgubljeno, znamo da je autorica osobno opisala to djelo kao niz bilješki (*hypomnemata*) koje su zapisivane tijekom 13 godina života u braku sa svojim suprugom. Kao i *Meditacije*, ovo djelo nije tematski raspoređeno a informacije koje su tu bile zapisane autorica je čula od svojeg muža, posjetitelja i kućnih prijatelja te iz knjiga koje pročitala. Tako Pamfileline bilješke sadrže podatke o raznim povijesnim događajima, pjesnicima, retoričarima i filozofima.²³²

Kao i Pamfila, svoje djelo *Atičke noći* je također okarakterizirao kao hipomnematu i Aulo Gelije, rimski gramatičar i suvremenik Marka Aurelija. Gelije je potjecao iz bogate i utjecajne rimske obitelji i u svojoj mladosti je otišao u Atenu i stekao obrazovanje iz filozofije, a tamo je ujedno bio u vrlo dobrim odnosima sa utjecajnim ljudima poput Heroda Atičkog i Kornelija Frontona. Nakon toga, vraća se u Rim gdje je jedno vrijeme obavljao dužnost pretora i bavio se drugim pravnim poslovima.²³³ *Atičke noći* su prema samim riječima autora nastale u zimskim danima dokolice za vrijeme njegova boravka u Ateni. One se također sastoje od citata iz knjiga koje je autor čitao u tom periodu te informacija koje je primio od poznanika, a da je smatrao da su od određene vrijednosti, da bi mu kasnije sve to služilo kao podsjetnik (*hypomnemata*). Nakon povratka u Rim Gelije je to djelo objavio i ono je također bilo u nesređenom i tematski zbrkanom stanju, kao i ostali navedeni primjeri.²³⁴

Treće djelo je od nešto poznatijeg autora i tematski bi bilo otprilike i najsrodnije *Meditacijama*. Radi se o Plutarhovom filozofskom djelu *O miru duše*, koje pripada njegovom

²³¹ P. Hadot, 1998, 31-32.

²³² P. Hadot, 1998, 32.

²³³ W. Ramsay, 1869., str. 235.

²³⁴ P. Hadot, 1998., str. 32.

skupu filozofskih spisa koji su okupljeni pod imenom *Moralia*. U predgovoru tog djela Plutarh navodi kako je prvotno imao za cilj napisati jasno strukturiranu filozofsku tezu, ali pošto je imao samo nekoliko dana da preda svoj rukopis poštanskom kuriru koji je tada trebao krenuti za Rim, jednostavno za takvo nešto, kako navodi, nije imao vremena. Stoga se odlučuje da znatno skрати to djelo i napiše ga isključivo u formi kratkih bilješki (kao i navedeni autori, i Plutarh ovdje koristi termin *hypomnemata* da opiše stil svojeg pisanja).²³⁵

Iako na *Meditacije* doista možemo gledati primarno kao na filozofsko djelo, može se reći da ono u svojoj formi i stilu pisanja pripada antičkim hipomnematama. Kao i Marko Aurelije, ovi autori pišu u formi napomena i koriste pisanje kao sredstvo postizanja unutarnjeg dijaloga. Ovakva metoda, stil i forma pisanja će kasnije postati veoma popularni, kao se može vidjeti iz nekih prethodno navedenih primjera, i kod kršćanskih mislilaca. Tu bi još valjalo istaknuti i *Soliloquije* svetog Augustina, koji su po svojoj formi i motivaciji autora za zapisivanje „tisuća misli koje su mu se vrzmale po glavi“, nesumnjivo nastavak ove antičke tradicije.²³⁶

5.4. FILOZOFIJA MEDITACIJA

5.4.1. ETIKA SA PRIMJESAMA LOGIČKE ANALIZE: PITANJE RAZUMA I UTISAKA

Marko Aurelije se veoma rano intelektualno pozicionirao na stranu filozofije te je odbacio retoriku i zaključio da njezino izučavanje nije pretjerano relevantno za njegovo obrazovanje. Budući da se logika u većoj mjeri bavi načinom, oblicima riječi i terminima koje je potrebno uposliti da bi se ispravno predočila misao, on je vjerojatno logiku uvelike poistovjećivao sa retoričkim praksama i sofizmom.²³⁷ Stoga i ne treba čuditi činjenica da se promišljanja iz oblasti logike u *Meditacijama* doista nalaze u tragovima i gledaju na logičku praksu filozofije iz (uvjetno rečeno) negativne prizme, a generalno se pojavljuju u kontekstu carevih etičkih promišljanja.²³⁸ Na primjer, u 17. poglavlju prve knjige *Meditacija* (*Med.*, I:17:9), za koje se donekle može reći da je jedno od najosobnijih carevih poglavlja i jedno od onih poglavlja *Meditacija* gdje on iznosi svoje najprivatnije misli, govori kako je zahvalan zbog toga što unatoč svojoj ljubavi prema filozofiji, nije upao u zamke sofistike ili posvećivao puno vremena analiziranju književnih djela, lažnih logičkih zaključaka te se upuštao u razne

²³⁵ P. Hadot, 1998, 31-32.

²³⁶ P. Hadot, 1998, 32-33.

²³⁷ J. Sellars, 2020, 39. Naravno, to ne znači da Marko Aurelije nije imao izrazito kvalitetno obrazovanje iz retorike te je imao značajna znanja i vještine u toj disciplini.

²³⁸ D. Clay, 2006, str. xxviii.

kozmološke spekulacije. Ukratko, Marko Aurelije je vjerojatno vidio logiku kao granu filozofije koja vodi u nepotrebno skretanje od njegove percepcije filozofije, prema kojoj ona treba biti u službi primarno praktičnom životu.

Međutim, bilo bi izrazito krivo tvrditi da je Marko Aurelije bio neupućen kada je riječ o logici i njezinoj praksi, unatoč tome što je na nju često gledao negativno. Fronton u nizu svojih pisama ističe kako je car ekstenzivno proučavao mnoga pitanja logičkog promišljanja, iako je i prema njegovom mišljenju ponekad prema njima nastupao sa stanovitim predrasudama.²³⁹

Logika se kao disciplina u filozofiji dodatno dijeli na dvije grane: retoriku i dijalektiku, što je podjela kakvu su u pravilu prihvaćali i pobornici stoičke filozofije. Ovdje treba uzeti u obzir i to kako se dijalektika bavi kriterijima istine (epistemologijom) i definicijama filozofskih pojmova. Stoga, filozofska djela koja polaze od logičke metode (kao npr. ona Krizipova) su pisana strogim i „profesionalnim“ stilom, dok *Meditacije* svakako ne ulaze u tu kategoriju. Nadalje, dok se fizika bavi svijetom koji nas okružuje a etika ljudskim životom, logika se koncentrira na problematiku ljudskog razuma, i budući da se Marko Aurelije donekle dotiče te tematike u svojim *Meditacijama*, to je možda ponajbolja točka od koje treba krenuti kada želimo identificirati pojedina logička promišljanja njezinog autora. Tako bi cilj razuma bio doći do ispravnih kriterija istine. Prema Epikuru, postoje tri takva kriterija; osjeti, predpoimanja i osjećaji. Dok je Epikur smatrao da su oni sami po sebi kriteriji istine, Zenon i drugi stoici su vjerovali da oni moraju imati određenu spoznajnu vrijednost i da bez nje ne mogu se ubrajati u tu kategoriju. U stoičkoj literaturi oni se često pojavljuju pod zajedničkim nazivom *utisci* (*phantasia*).²⁴⁰

Ovim pitanjima, iako treba imati na umu da ih Marko Aurelije primarno sagledava iz prizme praktične etike, bave se neka od najupečatljivijih i najbolje napisanih poglavlja *Meditacija*. U skladu sa stoičkim učenjima ali također prateći tradiciju sokratovske i heraklitovske filozofije, kategorija razuma je za Marka Aurelija od izuzetne važnosti. U jednom od već citiranih poglavlja *Meditacija* Marko Aurelije izražava naklonost Heraklitovu učenju i u tom kontekstu proglašava djelovanje razuma nečim što „upravlja svim stvarima“. Za Marka Aurelija ljudski razum ne predstavlja ništa drugo negoli sekciju tog sveukupnog Razuma i prema tome unutarњи sukob u čovjeku nastaje u onom trenutku kada se njegove misli, utisci i postupci kose sa ljudskim razumom, jer su samim time i u sukobu sa sveukupnim Razumom. On to

²³⁹ J. Sellars, 2020, 39.

²⁴⁰ J.B. Gourinat, 2014, 16-18.

dodatno pojašnjava sa analogijom čovjeka koji se vraća sa putovanja ali je zaboravio koji točno put ga vodi prema njegovoj kući.²⁴¹ Dakle, svijet koji nas okružuje je u svojoj osnovi pasivan i jedino postaje aktivan ako je upravlján Razumom, sve počinje i završava njegovim djelovanjem. Zato, napominje Marko Aurelije, u tome nema ničega što je inherentno zlo ili pogrešno. Čovjek stoga treba shvatiti da se u tom procesu ništa nije krivo odigralo, niti je itko zapravo oštećen njegovim djelovanjem.²⁴² U osnovi, djelovanje vođeno Razumom u takvoj formi je djelovanje u skladu s prirodom, i obrnuto.²⁴³

Za Marka Aurelija ovaj misaoni konstrukt je također i preduvjet za shvaćanje prirode utisaka (*phantasia*). Ovdje je bitno napomenuti da se ovaj grčki termin u *Meditacijama* zbog konteksta nekad na suvremene jezike prevodi i kao „misao“, „slika“, „mašta“, „predstava“ i sl., dok sami termin *utisak* donekle obuhvaća sve te pojmove pod zajednički nazivnik.²⁴⁴ Glavno obilježje utiska je da on potiče čovjekovu dušu na određeno djelovanje. Ono ga zatiče gotovo istovremeno kada se suoči sa nekom situacijom i ne podređuje se čovjekovoj slobodnoj volji te nije slobodna i autonomna radnja. Samu pokretačku silu koja stoji iza utiska nikad nije moguće u potpunosti razjasniti, ali njihov utjecaj na čovjekov um je svakako značajan i veoma jasan. Marko Aurelije i stoički mislioci se zato zalažu za svojevrsnu *disciplinu prihvaćanja* utisaka. Takav koncept nalaže potpuno suzbijanje onih utisaka, misli i mentalnih slika koje mogu dovesti do čovjekova skretanja od konstruktivnog životnog cilja ili se barem činiti neadekvatnim za to.²⁴⁵ Vođen ovim principom, Marko Aurelije savjetuje da „*tvoja reakcija na svaki događaj treba biti to da prvo preispitaš uzrok onoga što čini utisak na tvoj um – preispitaj njegov uzrok, sadržaj, povod, vodi računa o vremenskom razdoblju kroz koje taj utisak mora nestati*“.²⁴⁶ Sposobnost ljudskog uma da provede jednu takvu analizu utisaka temeljenu iskustvenim opažanjima Marko Aurelije smatra jednom od njegovih vrsnih karakteristika²⁴⁷ a eliminacija neugodnih i stranih utisaka neizbježno dovodi do savršenog duševnog mira i života u skladu s prirodom.²⁴⁸ Ovdje Marko Aurelije smatra da je nakon što se provede preispitivanje uzroka nekoga utiska te se identificira emocija koju taj

²⁴¹ *Med.* IV:46.

²⁴² *Med.* VI:1. Osim što je Marko Aurelije po pitanju prirode razuma vođen osnovnim principima stoicizma opisanima u prethodnom poglavlju, ovdje je potrebno napomenuti kako on u ovom poglavlju ujedno upotrebljava podjelu fizičkog svijeta koji se dijeli na pasivni dio, kojeg sačinjava materija, te aktivni dio, koji predstavlja djelovanje razuma. Ovo je također temeljni princip stoičke fizike. (J. Sellars, 2020, 60-61.)

²⁴³ *Med.* VII:11.

²⁴⁴ J. Sellars, 2020, 41.

²⁴⁵ P. Hadot, 1998, 101-102.

²⁴⁶ *Med.* XII:18.

²⁴⁷ *Med.* III:11:2

²⁴⁸ *Med.* V:2.

utisak proizvodi, potrebno provesti „logičku analizu stanja uma“,²⁴⁹ što je izrazito zanimljiv iskorak u odnosu na njegove ostale komentare o logici.

U jednom poglavlju Marko Aurelije doista i radi svojevrsnu logičku analizu utisaka, tako što predlaže njihovu podjelu na tri djela: osjete, impulse i odluke. Osjeti se nalaze u sferi tjelesnog, impulsi pripadaju ljudskoj duši, dok su odluke svjestan odraz čovjekova razuma. Nadalje, Marko Aurelije elaborira kako su osjeti najosnovniji oblik utiska i njih čovjek dijeli sa životinjama. Impulsi, iako iskren oblik utiska koji govori o stanju nečije duše, čovjek također dijeli sa „*podivljanim zvijerima, katamitima*²⁵⁰, *sa Falarisom*²⁵¹ i *Neronom*“. Međutim, iako je odluka tip utiska koji je produkt razuma i samim time jedinstvena čovjeku te je u mogućnosti biti najkonstruktivniji utisak, Marko Aurelije upozorava na to da sposobnost donošenja svjesnih odluka objektivno razuman čovjek također dijeli sa „*ljudima koji ne vjeruju u bogove, izdajicama svoje domovine i onima koji se upuštaju u razne spletke i nemoralne radnje jednom kada se nađu iza svojih zaključanih vrata*“.²⁵² Stoga, Marko Aurelije smatra da je od primarnog značaja usmjeravanje razuma ka istini i pravednosti, a da u tom procesu ne probudi „demon“ koji prebiva u svakom čovjeku, tj., da ga ne hrani sa gomilom raznih utisaka koji imaju za cilj odvratiti od tog puta. On ovdje također, u maniri primijenjene etike stoicizma, poziva na prihvaćanje svega onoga što život donese i bez obzira na duševne impulse koje nastanu kao rezultat određenih životnih situacija, da ih u svojoj osnovi sagledava kao fundamentalno indiferentne kategorije. Dakle, „logička analiza“, na čiju primjenu Marko Aurelije poziva razumnog čovjeka, u svojoj srži se sastoji od osnovne misli vodilje da on „*neće dozvoliti da ga [utisci] skrenu s puta koji vodi životnom cilju do kojeg treba da stigne čista srca, mirne duše, dobrovoljno i u suglasnosti sa svojom sudbinom*“.²⁵³

²⁴⁹ *Med.* VIII:13.

²⁵⁰ U antici ovaj termin se koristio za dječake u pubertetskoj dobi s kojima bi se odrasli muškarci upuštali u seksualne odnose (M. Hammond, 2006, 156.). Marko Aurelije koristi analogiju katamita u još nekoliko navrata, uglavnom u negativnom kontekstu. Tako npr. kada želi ukazati na indiferentnost užitaka napominje kako su u njima uživali i pirati, katamiti, ubojice i tirani (*Med.*, VI:34.). Također, kada upozorava na prolaznost materijalnih stvari i na njihovu fundamentalnu bezvrijednost, on govori kako one mogu biti i vlasništvo katamita, bludnica i razbojnika (*Med.*, V:10:1.). U poglavlju prve knjige koje je posvećeno Antoninu Piu, Marko Aurelije hvali svojeg adoptivnog oca što je „*zaustavio homoseksualne odnose među mladićima*“. (*Med.*, I:16:2.).

²⁵¹ Ovdje Marko Aurelije misli na grčkog tiranina koji je vladao polisom Agrigentumom na Siciliji u prvoj polovici 6. stoljeća prije Krista. Falaris je ostao zapamćen po izrazito okrutnim metodama mučenja svojih protivnika za vrijeme svoje vladavine. Nasilno je zbačen oko 554. godine prije Krista (M. Hammond, 2006, 146.).

²⁵² *Med.* III:16:1. C. R. Haines u komentaru u izdanju *Meditacija* koje je on uredio i objavio 1916. godine predlaže teoriju da je ovdje Marko Aurelije eksplicitno mislio na kršćane. Prema Hainesovu tumačenju optužbe za ateizam, nelojalnost Carstvu i za organiziranje tajnih orgija bile su doba Marka Aurelija konstantno upućivane prema kršćanima (C. R. Haines, 1916.).

²⁵³ *Med.*, III:16.

5.4.2. KONCEPT PRIRODE U MEDITACIJAMA

Koncept Prirode u *Meditacijama* je od iznimne važnosti za filozofsku misao Marka Aurelija, jer on upravo preko njega iznosi svoje glavne filozofske postulate, kako iz oblasti fizike tako i iz svoje inačice praktične etike. Marko Aurelije vidi Prirodu kao jedan jedinstven i sveobuhvatan entitet, koji u sebi nosi cjelokupan svijet koji nas okružuje. Kao i mnogi stoici prije njega, on je vidio Prirodu ili Kozmos kao jedinstveno racionalno biće.²⁵⁴ Marko Aurelije elaborira tu postavku na sljedeći način: „Postoji samo jedan kozmos koji je sačinjen od svih stvari, jedan bog koji prožima sve stvari, jedna supstanca, jedan zakon, jedan zajednički razum koji prebiva u svim inteligentnim bićima i jedna istina – i stoga postoji jedno savršenstvo za sva svjesna bića i ona imaju svoj udio u jednom razumu“.²⁵⁵

Tako Marko Aurelije naglašava da budući da sve dolazi iz univerzalne Prirode, svaka se stvar, događaj i situacija prilagođavaju upravo njoj i njezinoj volji. To vrijedi i za objektivno loše radnje pojedinaca kao i za smrt. Svaka pojava nastupa u skladu sa Sudbinom i dio je kontinuiranog procesa, kojim upravlja Priroda.²⁵⁶ Cjelokupna stvarnost se mora promatrati iz takve perspektive te individualni životi, događaji i smrti pojedinaca samo su jedan neznatan djelić tog grandioznog, izmjenjujućeg i kontinuiranog procesa. Zahvaljujući discipliniranom shvaćanju i prihvaćanju ovoga procesa od strane razumnog čovjeka, on dolazi do potpune transformacije u shvaćanju svojeg položaja na ovom svijetu. Postajući svjestan ovoga procesa čovjek postaje svjestan sebe i tako živi na vlastitom otoku slobode usred mora ostalih životnih nužnosti.²⁵⁷

Ovdje Marko Aurelije po svojem ustaljenom filozofskom stavu izbjegava spekulacije o raznim kozmološkim pitanjima, unatoč tome što se primarno bavi konceptom iz oblasti fizike. Njega taj koncept gotovo isključivo zanima kao segment etičke rasprave sa samim sobom i kao što možemo uvidjeti, upravo na taj ga način i želi predstaviti.²⁵⁸ U segmentu Prirode, kod Marka Aurelija to ponajviše dolazi do izražaja kada piše o prirodi čovjeka. U jednom od poglavlja koje se bavi tom tematikom, on započinje sa savjetom samom sebi da, kad se ujutro probudi, kaže sebi da će neizbježno morati kontaktirati sa nezahvalnim, agresivnim, zlobnim, malignim i antisocijalnim ljudima. Međutim, on napominje, oni se tako ponašaju jer nisu svjesni istinske prirode dobra i zla; jedna je ispravna a druga je pogrešna.

²⁵⁴ J. Sellars, 2020, 59.

²⁵⁵ *Med.*, VII:9.

²⁵⁶ P. Hadot, 1998, 40.

²⁵⁷ P. Hadot, 1998, 112.

²⁵⁸ J. Sellars, 2020, 57

Ipak, Marko Aurelije smatra da je priroda prijestupnika svejedno srodna njegovoj i da dolazi iz istoga jedinstvenoga Razuma te da je istoga božanskog porijekla. Stoga on smatra da mu iz toga razloga takvi ljudi ne mogu naškoditi ili učiniti nešto uistinu našao. Svi su ljudi na ovome svijetu bez obzira na sve rođeni za suradnju, kao što pri fizičkim aktivnostima surađuju ruke i noge ili pri hranjenju gornji i donji zubi.²⁵⁹

Sličnu analogiju Marko Aurelije koristi i kad govori o prirodi boli (*Med.*, VI:33.). Prema njemu, bol od nekog rada u rukama ili nogama se ne kosi sa prirodom, sve dok ruke rade ono što je posao ruku, a noge rade ono što je posao nogu. On ovime zapravo želi reći da se ništa u boli fundamentalno ne kosi sa prirodom, sve dok je ona rezultat rada koji se ne kosi sa čovjekovom prirodom. Ako je to slučaj, onda takva bol ne može biti pogrešna i kriva. Slično kao i sa boli Marko Aurelije razmišlja i o smrti (*Med.*, II:14.). On gleda na smrt kao jednu od funkcija i nužnosti prirode, a onaj koji se boji onoga što je u prirodi nužno, zapravo se ponaša kao malo dijete. Najkraći i najdugovječniji životi na kraju dolaze do istoga zaključka, a jedino što čovjeku treba biti bitno je trenutna sadašnjost jer on ne posjeduje svoju prošlost niti budućnost i samim time mu to ne može biti ni oduzeto. Sadašnji trenutak pripada jednako svima a smrt je samo djelić u vremenu.

U osnovi, glavna misao koju Marko Aurelije želi artikulirati kada je riječ o konceptu Prirode je to da se čovjeku ništa ne može dogoditi a da nije u skladu sa njezinom voljom i zakonima. Samim time i nitko ne može spriječiti čovjeka da živi u skladu sa svojom Prirodom, osim ako on to ne dozvoli.²⁶⁰

5.4.3. SUDBINA I PROVIDNOST

Prihvatanje sudbine predstavlja veliki i iznimno važan dio stoičke etike. Potrebu za životnom implementacijom takvog stava vrlo jasno artikulira u *Meditacijama* i sam Marko Aurelije. On to smatra primarno iz dva osnovna razloga: sve što se čovjeku dogodi u životu je nužno i produkt je nekoliko povezanih razloga te zbog toga što je svaki događaj u čovjekovom životu nužan za ravnotežu cjelokupnog Svemira. Neprihvatanje sudbine samo bi, prema Marku Aureliju, unijela disbalans u taj sustav. Prvi razlog je bitan da bi se u čovjeku stvorila svijest o djelovanju Sudbine, dok se drugi veže uz shvaćanje djelovanja Providnosti,

²⁵⁹ *Med.*, II:1.

²⁶⁰ Marko Aurelije je to artikulirao u *Med.*, V:10:2; VI:58.

tj., šireg i univerzalnog zakona Svemira.²⁶¹ Ovdje je bitno napomenuti kako se Marko Aurelije oslanja na ustaljenu stoičku teoriju o Providnosti, koja smatra da djelovanje univerzalnog Razuma ima primarno za cilj uspostaviti zakon koji će djelovati u svrhu dobrobiti cjelokupnog Svemira, a samim time je osnovni smisao toga zakona djelovanje za dobrobit racionalnih bića, tj., onih bića prožetim djelićem toga univerzalnog Razuma.²⁶² Artikulacija te teorije je poprilično evidentna, npr., u podjeli živih bića koju Marko Aurelije daje u Meditacijama. On smatra kako je svako biće u svojoj esenciji stvoreno za drugo biće dok su neanimalna i animalna bića inferiorna ljudima jer su oni racionalna bića. Inferiorna bića su stvorena da služe racionalnim bićima a sudbina racionalnih bića je da služe jedni drugima.²⁶³

Stoičkom pogledu da je svijet uređen i savršeno organiziran djelovanjem Razuma prožetog Providnošću suprotstavlja se pogled epikurejaca koji su smatrali da je svijet sačinjen od sitnih čestica nevidljivih golim okom, atoma, čije je kretanje i djelovanje neorganizirano i nasumično te da na taj način svijet zapravo egzistira. U njihovom djelovanju, spajanju i razbijanju, prema pobornicima epikurejske fizike, nema ničega racionalnog, uređenog i prožetoga višim zakonima Providnosti već svijet isključivo egzistira u takvom atomskom kaosu. S jedne strane se dakle radi o zastupanju ideje o svijetu kao racionalnoj i jasno strukturiranoj cjelini te s druge strane o pogledu na svijet kao neorganiziranog skupa koji funkcionira na principu nepredvidivih slučajnosti. Marko Aurelije je u filozofiji primarno pobornik stoicizma, međutim neka od poglavlja koja se bave Providnošću upućuju na to da je prihvatio dijelove atomističkog pogleda na svijet kakav zastupaju epikurejci. Neki od kasnijih komentatora Meditacija zbog ove činjenice zaključuju da Marko Aurelije nije u potpunosti prihvatio sve ideje stoičke filozofije. Njima svakako ide u prilog činjenica da po pitanju ove rasprave za jednog pobornika ortodoksne inačice stoičke filozofije doista ne bi trebalo biti dileme po pitanju koja je od ovih konstatacija ispravna.²⁶⁴

Međutim, iako Marko Aurelije u nekoliko poglavlja doista suprotstavlja stoicizmu jedan dijametralno suprotan model svijeta i načina filozofiranja iz ove oblasti fizike, on ipak

²⁶¹ J. Sellars, 2020, 71., *Med.*, X:5.

²⁶² P. Hadot, 1998, 160.

²⁶³ *Med.*, V:16.

²⁶⁴ J. Sellars, 2020, 73. Neki od primjera gdje Marko Aurelije iznosi ovu dihotomiju je kada zaključuje da će „...sve vidljive stvari ubrzo nestati. Ili će ispariti i stopiti se u jednu cjelinu, ili će se raspršiti a atome.“ (*Med.*, VI:4.) te „Smrt je izjednačila Aleksandra Makedonskog i njegovog goniča mula. Oni su ili preuzeti u isti stvaralački princip svemira koji ih je i doveo na ovaj svijet ili su njih obojica jednako raspršeni u atome.“ (*Med.*, VI:24.)

ostaje vjeran stoičkom pogledu. Ono na što on zapravo želi ukazati je to da i ako bi netko doista prihvatio epikurejski model kao činjenicu, supstantivno se po pitanju etičkih normi zapravo ništa ne mijenja. Dakle, čak i ako svijet doista funkcionira kroz neuređeno kretanje atoma i bez djelovanja više Providnosti, čovjekovi postupci i misli i dalje moraju biti uredno usmjeravani pomoću razuma, inače će u suprotnom doći do narušavanja njegovog unutarnjeg sklada.²⁶⁵ Tako Marko Aurelije zaključuje da ako svijet doista egzistira u nasumičnoj konfuziji atoma da će bez obzira na sve i on nakon svoje smrti biti raspršen u atome. Ako je to slučaj, on smatra da je to potrebno prihvatiti i bez obzira na potencijalni izostanak svrsishodnosti u tom svijetu čovjek treba „*stajati čvrsto, crpiti hrabrost iz Prirode koja usmjerava sve.*“²⁶⁶

5.4.4. DUŠA I EMOCIJE: UNUTARNJA TVRĐAVA

5.4.4.1. Etički okvir stoicizma

Kao što možemo vidjeti, pozamašan dio komentara Marka Aurelija u *Meditacijama* se bavi položajem čovjeka unutar jednog šireg entiteta, bilo da se radi o društvu, Prirodi ili cjelokupnom kozmosu. Jedna od tema koja se svakako ubraja u to je odnos individualne osobe sa Prirodom. Marko Aurelije prati ustaljenu i već spomenutu stoičku normu gdje se Priroda dijeli na aktivni i pasivni princip. Budući da je čovjek neizbježno i u svakom slučaju dio Prirode, takva podjela obuhvaća i njega. U njegovom slučaju pasivni dio se sastoji od tijela dok aktivni dio čini duša (*pneuma, psyche*), i upravo pomoću duše i njezine aktivne prirode čovjek je u interakciji sa Prirodom i sveukupnim kozmosom.²⁶⁷

Stoga, Marko Aurelije i drugi stoici primarno vide dušu kao svojevrsni vodeći princip i samo pomoću nje čovjek može postići istinsku slobodu i samodostatnost. Tako je ujedno i moralno objektivno dobar ili zao čin jednako odraz te slobode čovjeka koja mu je omogućena postojanjem duše. Slično kao i s utiscima, stoici vide potrebu da dušu razdijele na tri djela. Budući da je duša primatelj utisaka ta podjela se uvelike i oslanja na tu u radu prethodno postavljenu podjelu: pa tako postoji dio koji pomoću osjeta prima iz vanjskog svijeta određene slike zatim na temelju njih jedan dio duše provodi unutarnji diskurs dok je posljednji dio zadužen za to da na temelju svih primljenih podražaja donese racionalnu odluku. U stoičkoj literaturi, posebno u *Meditacijama* i Epiktetovom *Priručniku*, ovaj

²⁶⁵ P. Hadot, 1998, 148.

²⁶⁶ *Med.*, VI:10.

²⁶⁷ J. Sellars, 2020, 83.

posljednji dio duše se često identificira grčkim terminom *hegemonikon*, što implicira njegov sveobuhvatni utjecaj na život (racionalnog) pojedinca.²⁶⁸

Prvoj sferi duše pripadaju čovjekove želje i averzije. Ljudi su često nesretni kada nisu u stanju posjedovati ili ostvariti nešto što smatraju da je za njih dobro. Stoički lijek za liječenje takve nesreće kod čovjeka, kao što smo već vidjeli, je shvaćanje inherentne indiferentnosti kategorija koje su percipirane kao dobre ili zle. U ovoj sferi duše stoici se zalažu za uspostavu svojevrstne *discipline želja*. Cilj takvog moralnog stava je u konačnici odricanje od svih želja za onim što je percipirano kao dobro i averzija prema onom što je percipirano kao zlo. Alternativan pogled koji daje stoička disciplina ovdje je prihvaćanje onih podražaja na koje pojedinac može osobno utjecati, pritom imajući na umu razliku između moralnog dobra i moralnog zla. Svaka druga kategorija je u svojoj osnovi indiferentna i treba ju prihvatiti kao volju i zamisao univerzalne Prirode, ako se ona u nekom slučaju pojavi ili pak dođe do njezinog izostanka. Isto pravilo u osnovi vrijedi i za sljedeću sferu duše, čije se djelovanje manifestira kroz seriju impulsa. Svaka analiza neke životne situacije, bilo da se radi o obiteljskom životu, zdravlju, politici, javnom životu itd., treba imati kao polazišnu točku istu indiferentnost i svijest da su neke situacije izvan mogućnosti djelovanja pojedinca. Treća i posljednja sfera duše, koju stoici definiraju kao *hegemonikon*, je najvažnija jer je ona zadužena za donošenje odluka tj. za stvaranje misaonih sudova i samim time za interakciju čovjeka sa društvom i univerzalnom Prirodom. Primjena ovakvog oblika misaone discipline je odlika racionalne osobe i prema stoicima predstavlja jedini ispravan oblik interakcije čovjeka sa Prirodom. Primjena ovog recepta će prema stoicima neizbježno donijeti do donošenja ispravne odluke.²⁶⁹

Hegemonikon je kroz ovu podjelu izuzetno važan dio duše jer svaka formirana odluka nosi sa sobom i neku emociju. Samim time donošenje krive odluke može dovesti i do rađanja negativne emocije. Krizip je smatrao da postoje četiri glavna tipa negativnih emocija: pretjerani užitek (*hedone*), uznemirenost (*lupe*), želja (*epithumia*) i strah (*phobos*). Po pitanju emocija straha i želje, kod Krizipa i ostalih stoika generalno, postoji konsenzus da se one pojavljuju kod čovjeka kroz percepciju da bi mu se moglo dogoditi nešto značajno dobro ili značajno loše u budućnosti. Osim što stoici naglašavaju važnost sadašnjosti za dobrobit čovjeka, oni posebno ističu nužnost izbjegavanja donošenja takvih jednoznačnih misaonih

²⁶⁸ P. Hadot, 1998, 83-84. Epiktet artikulira ovu podjelu tako što nas upućuje da „neke su stvari do nas a neke nisu do nas. Do nas su naše prosudbe, porivi, želje, zazori i jednom riječju sve ono što je naše djelo. Nisu do nas naše tijelo, imetak, ugled i jednom riječju sve što nije naše djelo.“ (Priručnik, I:1.)

²⁶⁹ P. Hadot, 1998, 87-88.

sudova o budućnosti i ističu potrebu za dostizanjem stanja apatije (*apatheia*). Konkretno kod Marka Aurelija uz postizanje stanja apatije veže se koncept stvaranja tzv. *unutarnje tvrđave*, tj., sfere potpunog duševnog mira usmjerenog racionalno organiziranim misaonim sudovima.²⁷⁰

5.4.4.2. *Duša i hegemonikon u Meditacijama*

Prije nego što krenemo u pojašnjavanje koncepta „unutarnje tvrđave“, potrebno je svakako dati okvir o promišljanjima Marka Aurelija u *Meditacijama* kada je u pitanju ova tema. Pogled Marka Aurelija na dušu, kako je već istaknuto, stoički pogled. Za njega je duša neizostavno povezana s Prirodom. Tako je prema njemu duši načinjeno zlo upravo kada se ona odvoji od Prirode. Tada se duša „*upušta u samostalan rast, svojevrsni tumor na svemiru*“. On u *Meditacijama* opisuje četiri primjera kako duša može upasti u taj proces, kada se odvoji od duša drugih ljudi ili čak djeluje u opoziciji i protiv njih – jer tad dušu preuzima osjećaj bijesa, kada se preda osjećajima zadovoljstva ili boli, kad je neiskrena i pretvara se te kada nije u stanju svoje impulse i fizičke pokrete usmjeravati razumom, makar se radilo i o najtrivijalnijim svakodnevnim akcijama i pokretima.²⁷¹

Upravlajući dio duše, *hegemonikon*, prema Marku Aureliju mora imati primat nad bilo kojim podražajem tijela i mora održati svoju nezavisnost. Ovdje pak on napominje i to da čak i ako dođe do toga da tijelo prevlada nad dušom, razum čovjeka ga mora spriječiti da stvara misaone sudove o tome da li je nešto dobro ili zlo.²⁷² Vođen tom mišlju, Marko Aurelije u jednom poglavlju npr. citira poznatu Epiktetovu maksimu: „*Ti si duša obučena u truplo*“. ²⁷³ Duša se prema Marku Aureliju nikada ne može odvojiti od tijela i neizbježno je da od njega prima određene utiske. Dakle, ono što je zadatak duše, tj. onog njezinog dijela kojeg možemo identificirati kao *hegemonikon*, je da izbjegne stvaranje spomenutih binarnih misaonih sudova koji su u stanju narušiti psihofizičko jedinstvo duše i tijela. Ovaj pogled na dušu često se naziva i *psihofizički holizam* i dio je standardne stoičke prakse promišljanja o problematici duše. Osim kod Marka Aurelija on je dosta izražen i npr. kod Epikteta.²⁷⁴

Hegemonikon je u *Meditacijama* također često istovjetan sa umom ili razumom i na taj način je taj termin često i bio preveden sa originalnog grčkog. To je ujedno i u skladu sa

²⁷⁰ J. Sellars, 2020., str. 85-86.

²⁷¹ *Med.*, II:16.

²⁷² *Ibid.* V:26.

²⁷³ *Ibid.* IV:41.

²⁷⁴ J. Sellars, 2020., str. 84-85.

originalnom idejom Marka Aurelija, barem kada je riječ o nekim od poglavlja *Meditacija*.²⁷⁵ U jednom od takvih poglavlja Marko Aurelije izjavljuje kako je stanje *hegemonikona* određeno prirodom čovjekovih najčešćih misli pa tako i njegova duša samim time biva obojena mislima. Iz tog razloga Marko Aurelije smatra da pozitivne i moralne misli su temelj za ugodan život te zaključuje da zbog toga se ujedno ugodan život može živjeti gdje god je zapravo moguće živjeti. On tu daje primjer svoje palače, gdje je životna atmosfera često nekompatibilna za vođenje ugodnog i moralnog života, ali budući da je u njoj itekako moguće živjeti, ispravnim razmišljanjem je definitivno moguće i imati ugodan život.²⁷⁶

5.4.4.3. „Unutarnja tvrđava“

Za Marka Aurelija *hegemonikon* primarno predstavlja mjesto odmaka, područje duše u koju se čovjek uvijek može i treba povući.²⁷⁷ Kao što smo vidjeli, Marko Aurelije i ostali stoici drže da je duša potpuno autonomna od vanjskih i materijalnih stvari i da je oblikovana isključivo mislima i utiscima. Budući da se tu stvara granica između materijalnog i duhovnog, tu racionalni čovjek gradi svoje uporište, svojevrsnu unutarnju tvrđavu, u kojoj je slobodan od svih vanjskih utjecaja te je u stanju oformiti svoj otok slobode, bez obzira na životne okolnosti.²⁷⁸

Ovaj koncept se danas smatra kao posebnim doprinosom Marka Aurelija široj terminologiji stoicizma i često se govori da je razjašnjavanje ovoga koncepta bio ujedno i njegov konačan cilj pisanja djela poput *Meditacija*. Ipak, u konceptu „unutarnje tvrđave“ u osnovi nema ništa novoga o čemu već velikani stoicizma poput Zenona, Krizipa, Seneke i Epikteta nisu pisali – može se reći da je samo riječ o donekle drugačijem pristupu, tj., pogledu autora *Meditacija* na stoičku filozofiju iz nešto drugačije perspektive – perspektive individualnoga praktičara stoičkog učenja koji u tu svrhu piše upute samom sebi. Nadalje, on ovaj termin u *Meditacijama* zapravo koristi samo jedanput i to upravo u kontekstu povlačenja svoje ličnosti u dušu, tj. u njezin upravljajući dio. Tada *hegemonikon* prema Marku Aureliju postaje *akropolis* (tvrđava). Međutim, termin *unutarnja tvrđava* se često izdvaja iz cjelokupnog opusa *Meditacija* jer zapravo veoma učinkovito i slikovito prenosi poruke

²⁷⁵ Ibid., str. 84.

²⁷⁶ *Med.*, V:16.

²⁷⁷ J. Sellars, 2020, 86.

²⁷⁸ P. Hadot, 1998, 106-107.

određenih stoičkih koncepata ali i zbog toga što se analogija o duši i razumu kao tvrđavi može naći samo u tom djelu.²⁷⁹

Iako eksplicitno ne spominje ovaj koncept, Marko Aurelije u jednom poglavlju daje jasne praktične smjernice po pitanju povlačenja u vlastitu unutarnju tvrđavu, tj. pripremu duše i razuma za povlačenje u nju:

„Treniraj svoje misli tako da razmišljaš samo o onim stvarima o kojim kada moraš odgovoriti na pitanje „O čemu sada razmišljaš?“, možeš dati trenutačni i iskren odgovor, to i to mi je na umu: i svojim odgovorom pružaš dokaz da su tvoje misli izravne i dobronamjerne, misli društvenog bića koji ne mari za otmjenošću užitaka i uživanja u njima, za rivalstvo, zlonamjernost, sumnju ili druge stvari koje bi se sramio priznati da su ti na umu.

Takav čovjek, ako prestane odgađati da zauzme svoje mjesto među najboljim ljudima, postaje na neki način svećenik i izaslanik bogova. On se javlja onom božanstvu koje je smješteno unutar njega, koje ističe čovjeka nepokolebanog užiticima, neobazrivog na bol, nesvjesnog za postojanje nikakve zlonamjernosti, borac za najveću nagradu od svih, onaj koji je izbjegao da upadne u bilo kakvu strast; do srži obojan u pravdu; svim srcem prihvaćajući svako iskustvo koje mu je dano...I svatko sa sobom nosi jedan poseban dio i svaka osoba je tvoj suputnik i vozač.“²⁸⁰

Kao što možemo vidjeti, u ovom poglavlju Marko Aurelije zapravo daje objašnjenje veoma sličnog koncepta iako ne koristi frazu *akropolis* već uspoređuje racionalnu dušu za svojevrsnom providnošću kakvu imaju bogovi. Ipak, ovdje treba zamijetiti, unatoč potencijalu da se koncept „unutarnje tvrđave“ proglasi univerzalističkim, autor *Meditacija* ne smatra da povlačenje čovjeka u njegovu „unutarnju tvrđavu“ mora biti permanentno, što bi zapravo značilo ujedno i okretanje leđa vanjskom svijetu. Za Marka Aurelija proces povlačenja u svoju „unutarnju tvrđavu“ predstavlja primarno proces liječenja, odmora i pripreme prije sudjelovanja u stvarnom životu i svakodnevnim aktivnostima. Ovakvo tumačenje, osim što zadovoljava formu *Meditacija* koja se sastoji od uzanci praktičnog stoicizma, uzima u obzir i činjenicu da je taj proces zapravo u svojoj osnovi razmišljanje o vlastitom vladajućem dijelu

²⁷⁹ J. Sellars, 2020, 86. „Sjeti se da je tvoj razum nepobjediv upravo kada se povuče u svoje stanje samoodrživosti, kada ne čini ništa što ne želi, čak i kada ne želi učiniti ono što je razumno. Koliko je samo snažniji kada je odluka koju on donese dobro usmjerena i razumna. Zato je razum oslobođen od strasti i emocija tvrđava najsigurnijeg utočišta i onaj koji je tu pronašao svoje utočište živi u tvrđavi čije zidove nitko ne može probiti. Onaj koji to još nije uvidio nedostaje mu mudrosti, onaj koji je toga svjestan a još se nije sklonio, biti će nesretan.“ (*Med.*, VIII:48.)

²⁸⁰ *Med.*, III:4:2-3.

duše (*hegemonikon*) koji je u konačnici pak zadužen da obrađuje set informacija koji su do čovjeka u raznim etapama došli u formi utisaka koji dolaze iz vanjskog svijeta, impulsa koji upućuju na djelovanje u vanjskom svijetu te misaonih sudova ili odluka koji se također tiču informacija iz vanjskog svijeta.²⁸¹

5.4.4. INTERPRETACIJA VRLINA U MEDITACIJAMA

U jednom poglavlju *Meditacija* Marko Aurelije se direktno upušta u identifikaciju onoga što prema njemu predstavlja kardinalne grijeha. Tu on ističe nepravdu, jer ona obuhvaća djela koja se kose sa univerzalnom Prirodom, laž, jer kao što je čovjekova priroda dio univerzalne Prirode, tako je i istina pokretač svega u njoj te izgovaranjem laži on radi protiv nje i sebe, neumjerenost u užiticima, jer oni zamagljuje racionalnu prosudbu te strah od boli, jer onaj koji pretjerano strahuje od osjećaja boli će vjerojatno djelovati neprikladno u određenim neugodnim životnim situacijama u budućnosti.²⁸² Vođen ovakvom klasifikacijom grijeha, Marko Aurelije u jednom od kasnijih poglavlja zaključuje da su istina (*altheia*), pravda (*dikaiosune*), hrabrost (*andreia*) i umjerenost (*sophrosune*) četiri glavne vrline.²⁸³

Iznoseći ovakvu podjelu, Marko Aurelije donekle odstupa od klasične stoičke podjele vrlina koja u pravilu na mjesto njegove istine postavlja mudrost. Čak štoviše, ovdje se donekle javlja i kontradikcija u samim *Meditacijama* jer u jednom ranijem poglavlju Marko Aurelije identificira podjelu vrlina prema ustaljenoj stoičkoj formuli; dakle podjelu na mudrost, pravednost, hrabrost i umjerenost.²⁸⁴ Ovdje je moguće da se radi isključivo o sitnim razlikama u terminologiji, ali je ujedno i moguće da je Marko Aurelije namjerno napravio odmak od stoičke klasifikacije vrlina u korist Platonove, koji je u svojoj *Republici* dao istovjetnu podjelu. Ipak, treba uzeti u obzir i to kako je koncept vrlina u grčkoj filozofiji postojao od njezinih najranijih dana te ujedno i da je Marko Aurelije doista želio inkorporirati neke aspekata platonizma. Naposljetku, potrebno je ipak istaknuti da ovdje u konačnici nema neke bitne razliku u samoj poruci i savjetima o vrlinama, koje je autor *Meditacija* želio prenijeti.²⁸⁵

²⁸¹ J. Sellars, 2020, 86.

²⁸² *Med.*, IX:1:1-4.

²⁸³ *Med.*, XII:15

²⁸⁴ J. Sellars, 2020, 110.

²⁸⁵ P. Hadot, 1998, 232-234.

Uzimajući u obzir ranije citirano prvo poglavlje devete knjige *Meditacija*, Hadot smatra kako se ono može povezati sa Epiktetovom formulacijom o podjeli stoičkih disciplina i da je originalna zamisao Marka Aurelija zapravo bila da stvori svoj vlastiti filozofski sustav vrlina, temeljen na Epiktetovom stoicizmu i donekle prema platonizmu. S druge strane, Sellars ističe kako iako je Epiktet nesumnjivo imao velik utjecaj na Marka Aurelija, a ujedno i na njegov pogled o grijesima koji on tu iznosi, da bi takav pristup ipak bio pogrešan, jer se u tom slučaju traži sistematizirani filozofski sustav u djelu koje nije napisano u tu svrhu.²⁸⁶

Bilo kako bilo, ovdje svakako vrijedi usporediti ove dvije filozofske perspektive o vrlinama. Imajući u obziru raniju stoičku terminologiju, Epiktet je identificirao tri različite stoičke discipline. One se sastoje od discipline djelovanja, discipline odlučivanja i discipline želja. Disciplina djelovanja tiče se izvođenja pravednih djela i nalaže standardnu stoičku maksimu da osoba koja učini neku nepravdu radi protivno volji univerzalne Prirode i kosi se sa njezinom zamisli da racionalne životinje, kako kaže Marko Aurelije, moraju raditi za međusobnu dobrobit. Isto vrijedi i za disciplinu odlučivanja, i ovdje se može povući paralela sa onime što je Marko Aurelije rekao o laganju. Onaj koji je donio odluku da će izreći laž, bilo to svjesno ili nesvjesno, ne može biti u skladu sa Prirodom jer je upravo istina jedan od njezinih najvažnijih predstavnika na ovom svijetu. Epiktetov koncept discipline želja jasno artikulira ono što Marko Aurelije ima reći o grijesima poput neumjerenosti u užitcima i straha od boli. Ovaj koncept je od iznimnog značaja, jer obuhvaća veliki aspekt prosječnoga čovjekovog života, ali i po svojoj prirodi automatski inkorporira aspekte prethodnih dvaju disciplina. Iako je ovaj segment stoičke discipline primarno usko vezan uz vrlinu umjerenosti i hrabrosti, budući da je povezan i sa čovjekovim odlukama i djelovanjem neizbježno obuhvaća i aspekte drugih vrlina poput mudrosti (istine) i pravednosti. Ovdje treba također imati na umu i to kako u stoicizmu zapravo ne postoji hijerarhija vrlina te da svaka od njih ima jednaku važnost, ili pak da se radi o segmentima jedne vrline kao takve.²⁸⁷

5.4.5. SVIJET KAO JEDNA ZAJEDNICA: „KOZMIČKI GRAD“ MARKA AURELIJA

Iako su *Meditacije* ponajprije projekt iz oblasti etike i imaju za cilj izraditi okvir za izgradnju jake ličnosti (primarno one autorove), ipak taj okvir neizbježno ulazi i u sferu

²⁸⁶ J. Sellars, 2020, 111; P. Hadot, 1998, 234-236.

²⁸⁷ P. Hadot, 1998, 234-236.

društvenog života i djelovanja čovjeka kao „društvene životinje“.²⁸⁸ Takvu neizbježnu kolektivističku prirodu stoičke etike Marka Aurelija možda ponajbolje prikazuje njegov opis objektivnog odnosa pojedinca i njegovog grada. On tu zaključuje da:

*„Ono što nije štetno za grad nije štetno ni za građanina. Kad god zamisliš da si povrijeđen, primijeni sljedeći kriterij: ako grad nije oštećen ovime što mi se dogodilo, nisam onda ni ja. Ako je u drugom slučaju šteta stvarno učinjena gradu, onda nemoj iskazati bijes, već pokušaj ukazati činitelju tog lošeg čina gdje je napravio grešku, kada već to nije uvidio osobno.“*²⁸⁹

Ovdje nalazimo osnovnu misao da, budući da čovjekov razum dolazi kao djelić istog univerzalnog Razuma, on ujedno i dijeli razum sa cjelokupnim čovječanstvom. Prema toj postavci, svi ljudi su zapravo na određenoj metafizičkoj razini braća i sestre bez obzira na položaj u zemaljskom društvu. Svi ljudi su na taj način žitelji jednog i univerzalnog „kozmičkog grada“, dok je prosječan ljudski grad samo umanjena slika tog sveukupnog entiteta.²⁹⁰ I on je po tom pitanju veoma jasan: *„Kao Antoninu, moj grad i domovina je Rim; kao ljudskom biću, to je svijet. Ono što je u interesu ta dva grada moje je najveće dobro.“*²⁹¹ Dakle, kao što možemo vidjeti, ovdje se zapravo radi o još jednoj interpretaciji stoičkog kozmopolitizma, ovog puta iz perspektive cara-filozofa.²⁹²

Konkretne pouke i interpretacije „kozmičkog grada“ i koncepta kozmopolitizma u *Meditacijama* donekle se mogu svesti u dvije ključne misli, postojanje jasne hijerarhije, gdje „kozmički grad“ ima određeni primat nad ljudskim i zemaljskim gradom, te fundamentalna neodvojivost istih. Davanje prednosti „kozmičkom gradu“ iz perspektive stoicizma je naravno veoma jasna, jer „kozmičkim grad“ upravljaju zakoni Prirode i on će uvijek imati prednost nad ljudskim zakonima. Ovdje se također moramo vratiti konceptu stoičkih mudraca, koji su najprominentniji žitelji kozmičkog grada i žive u njemu, jer su svjesni zakona Prirode i primarno su vođeni tim zakonima. Oni su žitelji kozmičkog grada, koji je univerzalan i međusobno su u njemu povezani, bez obzira na geografsku odvojenost njihovih ljudskih gradova. Međutim, iako je koncept kozmičkog grada u odnosu na onaj ljudski možda i postavljen kao viši ideal, Marko Aurelije je veoma jasan kada nalaže da su oni neodvojivi i dio djelovanja istih univerzalnih zakona Prirode. On se ne slaže sa mišljenjem nekih ranijih

²⁸⁸ J. Sellars, 2020, 117. Ili kako to slikovito Marko Aurelije objašnjava: *„Ono što nije od koristi košnici, nije od koristi ni pčeli.“* (*Med.*, VI:54.)

²⁸⁹ *Med.*, V:22. Veoma slično i u X:33:4.

²⁹⁰ P. Hadot, 1998, 99.

²⁹¹ *Med.*, VI:44:2.

²⁹² J. Sellars, 2020., str. 118.

stoičkih filozofa poput Diogena iz Babilona, koji je gradove poput Rima odbijao proglasiti pravim gradovima jer prema njemu nisu bili upravljani racionalnim zakonima. Marka Aurelija s druge strane ne zanima stvaranje nekakvog pretjerano idealiziranog društva filozofa-mudraca kao niti pokušavanje stvaranja nekog savršenog društva kakvog su opisivali Platon i Zenon u svojim djelima. Njegov kozmički grad je, u transcendentalnom smislu, potpuno istovjetan ljudskom i zbog toga Marko Aurelije smatra da svaki čovjek, bez obzira na to koji je objektivni intelektualni i etički napredak postigao u životu, u osnovi njegov sugrađanin i suputnik te s njim čini jednu jedinstvenu zajednicu. Bez obzira da li je neka osoba prožeta mudrošću ili ne, njezin prirodni impuls nalaže pomoć i suradnju sa drugom osobom i taj impuls je, stoici često ističu, zapravo nezavisan od racionalnog promišljanja (*oikeiōsis*). Samo postojanje toga impulsa prema istomišljenicima Marka Aurelija je dovoljan argument za postojanje jedne univerzalne svjetske zajednice.²⁹³

5.5. MEDITACIJE I HISTORIOGRAFSKA PERSPEKTIVA

Iako je cilj ovoga rada primarno bio dati historiografsku analizu Marka Aurelija kao vladara, intelektualca i filozofa, kao i njegove pisane ostavštine koju nam je on ostavio u obliku svojih spisa koje danas poznajemo pod nazivom *Meditacije*, zbog specifičnosti jedne takve teme postaje neizbježno da dobar dio jednog takvog rada bude zapravo jedna čistokrvna filozofska analiza jednog filozofskog teksta, te samog filozofskog okružja u kojem je jedno takvo djelo nastalo. Budući da su *Meditacije* filozofsko djelo, informacije koje ono može pružiti jednom povjesničaru, osim ako se on ne bavi poviješću filozofije, su oskudne i malobrojne a i ono malo povijesnih informacija koje to djelo sadrži, dolazi u formi subjektivnih mišljenja njegova autora te gotovo isključivo kao potvrda njegovih filozofskih promišljanja.²⁹⁴

Unatoč tome što se Marko Aurelije često ubraja u neke od najprominentnijih vladara Carstva, što je njegova vladavina bila izrazito turbulentna te su se za vrijeme njegova mandata dogodile stvari koje će imati dugotrajne posljedice za Carstvo, izgleda da car-filozof ipak nije smatrao važnim da ostavi, unatoč tome što je gajio literarne sklonosti, neku svoju dublju analizu događaja koji su se odigrali za vrijeme njegove vladavine (kao što je npr. svojedobno napravio Julije Cezar). Tako se u *Meditacijama* ne mogu pronaći careve analize određenih

²⁹³ Ibid., str. 119.

²⁹⁴ U ovome radu je istaknut jedan takav primjer gdje su povjesničari pomoću *Meditacija* pokušali identificirati razlog izbijanja pobune Avidija Kasija.

važnih političkih odluka koje je bio prisiljen donijeti, imena i opisi njegovih službenika i suradnika, vojnih zapovjednika, tijekom ratnih operacija, raznih političkih i dvorskih intriga i slično. Također, Marko Aurelije ne daje nikakav spomen o nekim događajima poput germanskog upada u Italiju ili pobune Avidija Kasija, koji su inače zapravo definirali njegov gotovo dvadesetogodišnji mandat na čelu rimske države. Kada je riječ o markomanskim ratovima, jedini njihov spomen u *Meditacijama*, točnije, kratka referenca na to da su se oni uopće i odvijali u razdoblju njegova pisanja, nalazi se u već spomenutim podnaslovima druge i treće knjige.²⁹⁵ Uistinu, za *Meditacije* se može reći da posjeduju jedan fundamentalno bezvremenski karakter, naravno na veliku žalost niza čitatelja i istraživača, koji su se susretali sa tim djelom kroz stoljeća i koji bi nesumnjivo željeli da mogu raspolagati sa preciznim vremenskim i kronološkim kontekstom određenih poglavlja. Ta pomalo nesretna karakteristika, koja se zapravo ipak može objasniti time što je autorova želja bila, unatoč tome što je on bio važna javna ličnost, da njegovo djelo strogo ostane u formi jedne stoičke misaone vježbe. Upravo iz tog razloga je gotovo svaki pokušaj povjesničara da neko poglavlje ili knjigu *Meditacija* smjesti u kronološki kontekst i odredi životnu dob Marka Aurelija u trenutku njihova pisanja, u pravilu unaprijed propali poduhvat.²⁹⁶

5.5.1. MARKO AURELIJE KAO POVIJESNA LIČNOST IZ PRIZME NJEGOVIH MEDITACIJA

Prvo pitanje koje se u ovoj problematici svakako nameće je što nam to *Meditacije* mogu reći o Marku Aureliju kao povijesnoj ličnosti, tj. kako to djelo može upotpuniti njegovu biografiju. Ovdje je jedan aspekt dosta evidentan, a to je da je postojanje *Meditacija* svakako doprinijelo stvaranju slike o Marku Aureliju kao ostarjelom caru koji je ispunjen mudrošću dok ispisuje poglavlja *Meditacija* u vojnom šatoru za vrijeme kampanje protiv barbara. U srednjem vijeku s druge strane, *Meditacije* su utjecale na nešto turobniju percepciju Marka Aurelija te je tada prevladavala slika o ostarjelom caru koji se izmoren životom i na samrti, pokušava sjetiti i zapisati određene filozofske postulate koje je izučavao nekoliko desetljeća prije dok je još bio mladić.²⁹⁷

U samim *Meditacijama* Marko Aurelije je kratko u jednom poglavlju sebe okarakterizirao kao „...muškarca, u zrelim godinama, državnika, Rimljanina, vladara: onoga koji je preuzeo

²⁹⁵ D. Clay, 2006., str. xxii-xxiii.

²⁹⁶ P. Hadot, 1998, 260-261.

²⁹⁷ J. Sellars, 2020, 7.

svoju službu kao vojnik, spremno čekajući otpust od ovoga života, nadišavši potrebe za zakletvama lojalnosti i ljudskim svjedocima svojih čini.“²⁹⁸ Ovaj opis donekle potvrđuje barem ovu inicijalnu sliku – Marko Aurelije iz *Meditacija* je čovjek koji je već na izmaku svojih snaga i mogućnosti ali iza njega stoje godine rada kako u službi tako i u sferi privatnog života, gdje je unatoč kompliciranom životu jednog vladara uvijek pronalazio vremena da bude introspektivan. Glavni alat za ovo drugo njemu je tijekom cijelog života bila filozofija. Ipak, mnogi ljudi koji su se kretali u blizini cara i bili dio njegovog unutarnjeg kruga i uprave, nisu gledali baš blagonaklono na njegovu pomalo neuobičajenu sklonost filozofiji. Poznato je da je Marko Aurelije tu sklonost često i javno iskazivao, pa je moguće da je često bio krivo shvaćan i optuživan za pretjerano moraliziranje te iskazivanje svoje intelektualne nadmoći nad drugima. Također, takve kritike su često bivale i zlonamjernog karaktera te su ih upućivali njegovi politički protivnici.²⁹⁹ Takvu situaciju je često pogoršavala činjenica da se za vrijeme njegove vlasti pojavila moda brijanja glave, što je bio dokaz asketskog života. Ta pojava je značajnim djelom uzrokovana njegovim javnim iskazivanjem odobravanja stoičkih principa. Stoga su se mnogi željeli ponašati kao njihov vladar, a posebno je to bilo značajno na njegovom dvoru, iako on to osobno nije prakticirao, a vrlo izgledno niti poticao. Iako su mnogi nesumnjivo bili iskreno inspirirani carevim primjerom filozofskog života, to je često bio samo isprazan pokušaj da se zadobije careva naklonost.³⁰⁰ Živeći i djelujući u ovakvoj klimi, poprilično je razumljivo da je Marko Aurelije pažljivo birao prijatelje i generalno izbjegavao druženje sa istaknutim pripadnicima rimskog patricijskog društva, čije je iskaze naklonosti često doživljavao lažnima, te je takva druženja uglavnom svodio na formalnosti. Tako je zapravo izuzev Frontona i nekoliko istaknutih individualaca Marko Aurelije uglavnom provodio vrijeme u veoma uskom krugu svoje obitelji. Kompetitivna i neiskrena atmosfera takvog okruženja često ga je navodila na to da izbjegava urbani i dvorski život i povuče se na svoje obiteljsko imanje u ruralnoj Italiji, a na boravak na limesu za vrijeme ratova protiv Germana je također gledao pozitivno iz istog razloga. Želja cara za mirnim i ne pretjerano društvenim životom često se može iščitati i u samim *Meditacijama*.³⁰¹

Naravno, sasvim je razumljivo da će osoba koja se nađe na poziciji rimskog cara s vremenom proizvesti značajan broj kritičara i opozicije. Upravo je ta problematika jedna od rijetkih iz osobnog života koju je Marko Aurelije u *Meditacijama* osjećao potrebu adresirati i

²⁹⁸ *Med.*, III:5.

²⁹⁹ A.R. Birley, 2001, 211.

³⁰⁰ P. Hadot, 1998., str. 19-20.

³⁰¹ D. Robertson, 2020., str. 116.

posvetiti joj nekoliko poglavlja. Tu se najviše ističe sljedeće poglavlje, primarno zbog toga jer je Marko Aurelije tu poprilično koncizan i direktan po tom pitanju:

*„Ako te netko krivi za nešto, mrzi, ili iznosi slične kritike, pogledaj u njihovu dušu, tamo ćeš vidjeti kakvi su ljudi koji te kritiziraju zapravo. Onda ćeš shvatiti da ne trebaš biti u grču zbog njihovih mišljenja. Ali svejedno trebaš biti uljudan prema njima. I oni su po svojoj prirodi tvoji prijatelji, bogovi pomažu i njima na razne načine.“*³⁰²

Ovdje možemo zapravo vidjeti primjer nastojanja rješavanja jednog konkretnog životnog problema kroz klasičnu stoičku misaonu vježbu. „Pogled u dušu“ svojem kritičaru upućuje nas na njegove namjere koje stoje iza čina i samim time možemo uvidjeti jesu li te kritike validne ili ne tj. vrijedi li ih uvažiti. S druge strane, i prema kritičarima sa lošim namjerama treba zauzeti pomirljiv stav jer uvijek treba imati na umu položaj u sveukupnoj Prirodi svijeta koji svaki čovjek ima.

U nedostatku konkretnih povijesnih informacija u *Meditacijama*, često se događalo da se to djelo koristi i kao dokaz za određene neosnovane informacije i teorije o liku i djelu Marka Aurelija. Pierre Hadot posebno ističe nekoliko primjera. Jedan takav primjer dolazi od R Daillya i H. Van Effenterrea, koji su u svojoj studiji o Marku Aureliju koristili *Meditacije* kao medij da dokažu svoju teoriju o Marku Aureliju kao nesigurnom i slabom pojedincu koji nije bio u stanju nametnuti svoj autoritet te da je to nastojao kompenzirati tako što se okružio autoritativnim ali nažalost i veoma destruktivnim pojedincima poput Lucija Vera, Avidija Kasija i Komoda. Poznati francuski učenjak iz 19. stoljeća Ernest Renan je smatrao filozofiju Marka Aurelija „grozničavim perfekcionizmom“ kao i odraz nemogućnosti afirmacije u stvarnom životu. Slično je razmišljao i irski klasični filolog Eric Robertson Dodds koji je u *Meditacijama* primarno vidio manifestaciju krize identiteta, misli čovjeka koji sa sebe nije mogao ukloniti sveprisutni *horror imperii* i koji je koristio pero kao alat za bijeg od stvarnog života kojeg nije želio živjeti. Možda i najdalje u ovakve špekulacije je otišao Thomas Wilson Africa, koji je na temelju odnosa Marka Aurelija i njegova osobnog liječnika Galena, nizu dugoročno upitnih političkih odluka Marka Aurelija te njegovom opisu jedne vizije u *Meditacijama* (koja vrlo izgledno ima alegorijsko značenje), proglasio Marka Aurelija ovisnikom o opijumu. U osnovi, Hadot ističe da spomenute teorije spadaju u sferu psihohistorije, koja je sama po sebi disciplina historiografije uvelike podložna špekulacijama ili u najboljem slučaju teško provjerljivim informacijama. Nadalje, on ističe kako ovi

³⁰² *Med.*, IX:34.

istraživači često citiraju *Meditacije*, ali i druge primarne izvore o životu Marka Aurelija, izvan konteksta i u svrhu što učinkovitijeg potvrđivanja svojih teorija.³⁰³

5.5.2. PRVA KNJIGA MEDITACIJA: „CAREVI LJUDI“

Konkretne historiografske informacije u *Meditacijama*, i to one koje su ograničene isključivo na samu biografiju autora, doista se mogu pronaći u najvećoj mjeri u prvoj knjizi *Meditacija*, koja je u tu svrhu iskorištena i u ovom radu. Za razliku od ostalih knjiga, u njoj se nalaze podatci koji su vezani uz niz životnih epizoda samog autora i služi kao svojevrsan uvod u ostatak djela. U toj knjizi Marko Aurelije se prisjeća svojih učitelja, prijatelja i članova svoje obitelji od kojih je naučio važne životne lekcije i osoba koje su bile ključne za formiranje njegove ličnosti. Tako je Marko Aurelije posvetio značajna poglavlja Juniju Rustiku, Klaudiju Severu, Sekstu, Diognetu, Frontonu i dr. osobama iz svojeg okružja. Ovdje se izrazito ističe poglavlje posvećeno njegovom adoptivnom ocu Antoninu Piu, koje je obujmom jedno i od najvećih poglavlja *Meditacija*.³⁰⁴

Iako je u ovom radu već bilo riječi o prvoj knjizi i njezinim posebnostima, u kontekstu *Meditacija* kao jednog od historiografskih izvora za pronalazak informacija o Marku Aureliju kao povijesnoj ličnosti, ovdje svakako valja iznesti zbir informacija koje u njoj se mogu pronaći. Dakle, kao što je već rečeno, za otkriće istinske i ispravne (prema mišljenju Marka Aurelija) filozofske misli i za to što ga je upoznao sa djelima Epikteta autor *Meditacija* zahvaljuje svojem učitelju Juniju Rustiku. U kontekstu samog izučavanja filozofije, Marko Aurelije je zahvalan i učenjima Apolonija i Seksta, za koje bi se moglo reći da su ga nastavili usmjeravati ondje gdje je Rustik stao. Nadalje, on imenuje svoje prijatelje poput Aleksandra Platonista, Klaudija Maksima i Klaudija Severa kao ključne osobe koje su mu dale smjernice kako voditi „život filozofa“.³⁰⁵

U spomenutom poglavlju o Antoninu Piu on svojem adoptivnom ocu zahvaljuje na nizu stvari i može se reći da je njegov prethodnik na carskom prijestolju doista imao ključni utjecaj na stvaranje određenih moralnih normi i percepcije života kod svojeg nasljednika. Tako Marko Aurelije ističe kako je od Antonina Pija shvatio da je potrebno uvijek biti smiren, razborit i ne donositi odluke prije dubokog razmatranja svih opcija. On nadalje ističe kako je

³⁰³ P. Hadot, 1998, 244-250. Detaljniju analizu ovakvih teorija Hadot daje u P. Hadot, 1998, 244-257.

³⁰⁴ A.R. Birley, 2001, 212-213. Birley smatra da je prva knjiga *Meditacija* zapravo napisana posljednja, neposredno pred samu smrt Marka Aurelija (A.R. Birley, 2001, 212-213.).

³⁰⁵ P. Hadot, 1998, 17.

Antonin Pio uvijek slušao svačije mišljenje sa poštovanjem i da je ukinuo razne nepotrebne ceremonije koje vežu uz osobu cara, poput toga da ga velika svita ljudi mora pratiti kad napušta Rim te je smanjio broj raznih suvišnih carskih banketa i drugih okupljanja. Prema Marku Aureliju car Antonin Pio vodio je Carstvo savjesno i ispravno te smatra da ga nijedan čovjek njegovog vremena ne može nazvati varalicom ili lošim vladarom. Naposljetku, Antonin Pio je bio vladar, kako svjedoči autor *Meditacija*, koji je unatoč svojem carskom statusu nastavio nositi togu koju bi mu sašili i dostavili ljudi koji su živjeli u njegovoj seoskoj vili u Loriju, što je uistinu bio iskaz neobične skromnosti za jednog cara. Tako je Antonin Pio navodno gajio i veliku naklonost prema učenim filozofima dok „onu drugu sortu“ (profesionalne retoričare) je lako razotkrivao i znao razlučiti od istinskih intelektualaca, pritom ne govoreći javno ništa loše o njima. Kao javnu osobu, Antonina Pija *Meditacije* opisuju kao umjereno druželjubivu osobu, sa istančanim ali suptilnim i pristojnim smislom za humor. Iz *Meditacija* također saznajemo da je njegov prethodnik patio od teških napadaja migrene, ali da navodno te epizode nisu utjecale na obavljanje njegovih carskih dužnosti i da bi se on uvijek nakon bolovanja vratio svojim poslovima, sa neobičnom energičnošću.³⁰⁶

Iako znatno manjeg opsega, Marko Aurelije je uobličio jedno poglavlje u obliku veoma lijepe posvete svojem dugogodišnjem prijatelju Frontonu. U tom poglavlju Frontonu se pripisuju zasluge da je autoru *Meditacija* ukazao na sumnju, bijes i licemjerje te prisutnost takvih emocija u blizini apsolutne vlasti cara, koja može dolaziti od ljudi kojima je vlastodržac okruženi ali i od samog nositelja te časti. Marko Aurelije kaže da mu je upravo Fronton najbolje ukazao na to da rimskim elitama, tzv. patricijskoj klasi, „donekle nedostaje određena doza ljudske prisnosti“.³⁰⁷

Posljednje poglavlje prve knjige *Meditacija* oblikovano je kao svojevrsna invokacija bogovima i tu se Marko Aurelije zahvaljuje njima za sve pozitivne stvari koje je doživio u životu. Ovdje on ukratko nabraja da je zahvalan na tome što je imao priliku poznavati sve ljude kojima je posvetio po jedno poglavlje prve knjige, na svim dobrim stvarima koje je imao priliku proživjeti, naučiti i primijeniti. Ovdje je on posebno zahvalan jer je vrlo rano otkrio filozofiju i da ona može poslužiti za organizaciju dostojanstvenog i pravednog načina života.³⁰⁸

³⁰⁶ *Med.*, I:16

³⁰⁷ *Med.*, I:11.

³⁰⁸ P. Hadot, 1998, 17.

5.5.3. POVIJESNE LIČNOSTI IZ VREMENA PRIJE MARKA AURELIJA U MEDITACIJAMA

5.5.3.1. FILOZOFI

Filozofski postulati u *Meditacijama* se ponekad oslanjaju na radove i djela filozofa iz prijašnjih vremena. Tako se ponekad događa da su ponekad samostalna poglavlja *Meditacija* zapravo citati iz djela drugih filozofa. To je zapravo posebno važan aspekt tog djela, jer su pojedini originalni citati koji se mogu naći u *Meditacijama* izgubljeni i jedino su ostali sačuvani zato što ih je zabilježio Marko Aurelije. Zbog toga su *Meditacije* same po sebi od iznimne važnosti kao izvor za povijest filozofije, ali i za proučavanje antičke filozofije generalno. Kada sakupimo sva mjesta na kojima Marko Aurelije donosi direktne ili indirektno navode drugih filozofa, možemo vidjeti kako je Marko Aurelije najviše citirao Platona, čiji se citati mogu pronaći u čak 15 poglavlja *Meditacija*, zatim slijedi Epiktet koji je citiran u sveukupno 12 poglavlja, nakon njega su Heraklit u 8, Epikur u 3, Demokrit i Empedoklo u 2 te Monim, Krizip i Antisten, koji su svaki citirani u po 1 poglavlju *Meditacija*. Također, ovdje svakako valja spomenuti i nekoliko poglavlja o Sokratu, od kojih neki od njih sadrže kratke opservacije o njegovoj filozofiji ali i o samom njegovom liku i djelu.³⁰⁹

Kada je u pitanju Platon, jasno je da je Marko Aurelije veliki pobornik lika i djela ovoga velikog antičkog filozofa i to je vrlo jasno iskazano i u samim *Meditacijama*. Izvan samih citata iz njegovih djela, Marko Aurelije izražava osobnu naklonost njegovim političkim idejama koje su opisane u njegovoj poznatoj *Republici*. Međutim, on upozorava, da je ideal „Platonove utopijske republike“ vjerojatno nedostižan i da je potrebno naći utjehu i u najmanjim pomacima prema boljem društvu.³¹⁰

Meditacije također pružaju značajan osvrt i na Sokrata i njegovu filozofiju, iako zbog prirode djelovanja toga filozofa naravno izostaju citati iz njegovih djela. On se prvi put u *Meditacijama* spominje u već spomenutom poglavlju posvećenom caru Antoninu Piu, gdje on Antonina Pija, zbog njegove samokontrole, uspoređuje sa tim filozofom.³¹¹ U jednom poglavlju Marko Aurelije koristi lik i djelo Sokrata, da iznese važnost duše za život čovjeka, te objasni taj koncept kroz svoj karakteristični stoički okvir. On objašnjava da Sokratova veličina i važnost njegove ostavštine ne leže u njegovim velikim oratorskim vještinama, u tome da je bio sposoban provesti cijelu noć vani na hladnoći ili u tome što je iskazao

³⁰⁹ D. Clay, 2006, 222-224.

³¹⁰ *Med.*, IX:29.

³¹¹ *Med.*, I:16:9.

neizmjernu hrabrost kada je odbio naredbe atenske vlade da uhiti zapovjednika mornarice Leona od Salamine, jer je smatrao da je ovaj nevin i da su optužbe politički motivirane. Veličina Sokratova, prema Marku Aureliju, leži primarno u bogatstvu njegove duše.³¹²

Filozof koji je imao vjerojatno najvažniji utjecaj na razvoj filozofskog razmišljanja cara-filozofa je Epiktet, na što aludira i sam Marko Aurelije kada opisuje svoj odnos sa Junijem Rustikom. Forma *Meditacija* je također poprilično slična Epiktetovom *Priručniku* (koji naravno nije napisao Epiktet već njegov učenik Arijana Nikomedijski). I doista, Marko Aurelije u jednom poglavlju iznosi, doduše u kontekstu ranjivosti i prolaznosti života na ovom svijetu te univerzalnosti i neizbježnosti smrti kao njegova konačnog ishoda, da je Epiktet zajedno sa Krizipom i Sokratom jedan od najvećih filozofa svih vremena.³¹³

Iako je, donekle slično kao i sa Epiktetom, prethodno u tekstu razjašnjen odnos Marka Aurelija sa filozofijom Heraklita iz Efeza, ovdje je svakako neizostavno spomenuti i njega. Stoici su generalno smatrali Heraklita jednim od svojih najvažnijih prethodnika i stoga zapravo ne treba čuditi činjenica da se u tekstu jednog stoičkog filozofa nalazi niz referenci na misli tog predsokratovskog filozofa. Po pitanju Heraklita, u *Meditacijama* je ponekad teško razlučiti kada se radi o direktnom citatu jednog od njegovih zapisa, a kada o njihovom slobodnom tumačenju i parafraziranju. Moguće je da je on zapravo u *Meditacije* prenosio Heraklitove misli iz sjećanja i da prethodno nije provjeravao njihovu ispravnost, a nije ni isključeno da su njemu bili dostupni neki Heraklitovi rukopisi koji su danas izgubljeni.³¹⁴

Ovdje još valja dodatno spomenuti i Epikura i kao što smo vidjeli Marko Aurelije ponekad u *Meditacijama* iznosi mišljenja koja su donekle srodna epikurejski orijentiranim filozofima. Kada ih iznosi, on međutim ostaje strogo u okvirima i stoicizma te često takva filozofska razmišljanja prezentira kroz klasičnu stoičku terminologiju i vokabular.³¹⁵

Od ostalih filozofa čiji se otisak može pronaći u djelu Marka Aurelija, može se spomenuti Empedokla, gdje Marko Aurelije citira njegov pogled kako se treba ponašati jedan mudrac. Demokrit, čiju postavku o svijetu sačinjenom od raznih preobražaja (metamorfoza) i životu sačinjenom od niza mišljenja, Marko Aurelije uvažava i vidi poveznicu sa Epiktetovim postavkama o misaonim sudovima, dok njegov fundamentalno atomistički pogled na svijet kritizira i suprotstavlja mu stoičku koncepciju o zakonima univerzalne Prirode (nešto što nije

³¹² *Med.*, VII:66

³¹³ P. Hadot, 1998., str. 59., *Med.*, VII:19.

³¹⁴ P. Hadot, 1998, 55.

³¹⁵ P. Hadot, 1998, 58.

nužno napravio kada je iznosio pojedina epikurejska promišljanja). U kontekstu misaonih sudova i njihove važnosti za ispravan život, Marko Aurelije citira kiničkog filozofa Monima, koji je držao da su sva ljudska mišljenja izraz taštine. Tim citatom Marko Aurelije ulazi u teren kiničke filozofije, ali isključivo da bi lakše predstavio taj stoički postulat.³¹⁶

Osim citatima filozofa, Marko Aurelije u *Meditacijama* se ponekad i služi citatima niza klasičnih književnika, poput npr. Hezioda, Homera, Aristofana, Pindara, Euripida i Sofokla. Osim što nam to ukazuje na veliku razinu načitanosti cara-filozofa, Marko Aurelije je i u čitanju književnih djela tražio svojevrsan potporanj svojim filozofskim postavkama. Takvi citati doista često u sebi sadrže neku filozofsku ili moralnu pouku.³¹⁷

5.5.3.2. „VELIKI LJUDI POVIJESTI“

Ako ćemo uistinu čitati *Meditacije* iz perspektive povjesničara, onda su možda i najznamenitija poglavlja ona u kojima se Marko Aurelije osvrće na određenu kategoriju ljudi koje bismo slobodnim jezikom mogli okarakterizirati „velikim ljudima povijesti“ poput npr. Julija Cezara, Pompeja Velikog ili Aleksandra Makedonskog. Unatoč tome što bi danas u retrospektivi mnogi ljudi u takvu jednu kategoriju stavili i samog Marka Aurelija te ga zajedno sa spomenutim povijesnim ličnostima staviti na nekakvu listu najznamenitijih „muževa“ antike, sam autor *Meditacija* o takvim istaknutim individuama ima poprilično rezerviran stav. Uistinu bi bilo očekivano da jedan apsolutni vladar još uvijek izrazito dominantne državne strukture, Rimskog Carstva u 2. stoljeću, koji je bio primoran voditi ratove da očuva primat svoje države te je bio poprilično uspješan u tome, pronalazi uzore u velikim vladarima i vojskovođama nekih minulih vremena. Međutim, on ne da samo ne pokazuje sentimente prema njima, već zapravo eksplicitno nastupa u opoziciji prema načinu razmišljanja, odnosu sa ljudima te stilu života takvih ljudi. Kroz *Meditacije* raspršeno je nekoliko poglavlja koja zajedno zapravo daju sustavnu filozofsku kritiku znamenitih i nadasve ambicioznih povijesnih ličnosti, kao i njihove povijesne ostavštine. Tako Marko Aurelije počinje tu kritiku tako što im oduzima upravo tu veličinu koju im je Povijest bezuvjetno predala, svodeći stvari zapravo na svoju rudimentarnu osnovu:

³¹⁶ P. Hadot, 1998, 55-56., *Med.*, XII:3, VII:3:11, VII:31:4, II:5.

³¹⁷ M. Hammond, 2006, 222-224.

„...Aleksandar, Pompej i Julije Cezar su u sukcesiji sravnjivali sa zemljom grad za gradom i ubili desetke tisuća ljudi, na konju, na nogama i na bojnopolju, ali je svejedno došao dan kada je i njima odzvonio čas da se oproste od ovoga života...“,³¹⁸

a sličnu misao iznosi i u drugom poglavlju:

„Aleksandar Makedonski i njegov gonič mula su na isti način dočekali smrt: ili su obojica primljeni natrag u istu izvornu materiju kozmosa ili su se na jednak način raspršili u atome.“³¹⁹

Ovdje se nakratko možemo prisjetiti i slavnog susreta Aleksandra Velikog, najmoćnijeg čovjeka svojeg vremena sa Diogenom iz Sinope, cijenjenim filozofom ali ujedno i prosjakom koji nije imao nikakvih materijalnih dobara u svojem posjedu. Upoznat sa Diogenovim ugledom među intelektualcima toga doba, Aleksandar poprilično naivno upita može li nešto učiniti za njega, na što je, prema legendi, Aleksandar od Diogena dobio odgovor da jedino što on može učiniti za njega je da se malo pomakne u stranu, jer mu zaklanja sunce. Na taj način, Diogen kao prosjak postaje jednak apsolutnom vladaru, jer je oslobođen od potrebe za posjedovanjem materijalnih dobara, ambicije, potrebe za slavom i sebi ljublja te u konačnici najmoćniji čovjek na svijetu doista i nema što ponuditi jednom prosjaku Diogenu.³²⁰ Na sličnom tragu je i Marko Aurelije, koji unatoč tome što je i sam apsolutni vladar poput Aleksandra, zaključuje da nije potrebno biti pretjerano impresioniran takvim ličnostima jer njihovi postupci nisu bili vođeni razumom.³²¹

Vođen primarno potonjom mišlju, Marko Aurelije zaključuje raspravu o „velikim ljudima povijesti“ ali posljedično tomu i svoju ulogu u povijesti te poentira svoj argument u sljedeća dva znamenita poglavlja *Meditacija*:

„Aleksandar, Julije Cezar, Pompej – što su oni naspram Diogenom, Heraklitom, Sokratom? Ovi ljudi su posjedovali spoznaju stvarnosti, njezine uzroke i njezinu materiju, usmjeravajući impuls razuma bio je njihov jedini gospodar. Što se tiče ovih prvih, oni su bili samo puki robovi svojih ambicija.“³²²

i;

³¹⁸ *Med.*, III:3.

³¹⁹ *Med.*, VI:24.

³²⁰ D. Robertson, 2020, 88.

³²¹ J. Sellars, 2020., str. 119.

³²² *Med.*, VIII:3.

„...*Hajde onda sad, pričaj mi o Aleksandru, Filipu i Demetriju Pirejskom. Ja ću ih slijediti, ako su oni stvarno uvidjeli volju univerzalne Prirode i povelili sebe u njezinu školu. Ali ako su isključivo težili pozornosti prema sebi, nitko me nije osudio na to da ih imitiram. Filozofski rad je jednostavan i skroman. Nemoj me stoga zavoditi sa pompoznom ponosom.*“³²³

Osim u kontekstu ovih promišljanja, u *Meditacijama* se još spominje niz osoba iz vremena prije Marka Aurelija, koje bi bilo dobro spomenuti. Ponekad je njihov identitet teško utvrditi jer njihovo ime se jedino spominje u *Meditacijama* i u niti jednom drugom izvoru. Neki od primjera takvih osoba su Benedikta i Teodot, za koje iz *Meditacija* saznajemo da su bili kućni robovi u obitelji Marka Aurelija ili npr. osobe poput Cedicijana, Julijana i Lepida o kojima zapravo ne znamo ništa osim što iz konteksta poglavlja u kojem se spominju možemo zaključiti da su dugo živjeli. Također, jedno poglavlje je izričito zanimljivo jer Marko Aurelije nabroja nekoliko imena osoba koji su navodno bili istaknute ličnosti negdje u doba rane Republike poput izvjesnog Cezona, za kojeg se u dostupnim izvorima ne mogu pronaći dodatni podatci.³²⁴

Marko Aurelije zapravo u *Meditacijama* spominje nemali broj povijesnih ličnosti, iz vremena koje mu je prethodilo, ali u pravilu uvijek u kontekstu određene filozofske postavke koju želi iznijeti. Prethodno citirana poglavlja, unatoč tome što daju određene povijesne podatke i autor *Meditacija* se odvažuje dati svoje mišljenje o povijesnim ličnostima koje se u njima spominju, oni i dalje imaju drugačiju svrhu i zamisao. Tu možemo spomenuti jedno već citirano poglavlje u kojem Marko Aurelije, da bi objasnio svojevrstnu nestalnost i fluidnost koju kod čovjeka bude nagoni ako nisu vođeni razumom, kao i poglavlje u kojem govori o prolaznosti života te se, slično kao i u prethodno citiranim poglavljima, poziva na nekoć moćne ljude i njihove dvorove poput, npr., Hadrijana, Filipa i Kreza Lidijskog te već spomenuto poglavlje koje govori o potrebi dobrog ponašanja prema svojim kritičarima, gdje se Marko Aurelije poziva na životni primjer slavnog atenskog državnika Fokiona i tako dalje.³²⁵

³²³ *Med.*, IX:29.

³²⁴ *Med.*, I:17:7 (Benedikta i Teodot), IV:50 (dugoživući Cedicijan, Fabije, Julijan i Lepid), IV:33 (Cezon).

³²⁵ *Ibid.* III:16:1, X:27, XI:13.

6. ZAKLJUČAK

Ovdje bih prvo želio reći kako istraživanje i čitanje o liku i djelu cara Marka Aurelija donosi sa sobom jednu veliku nagradu, koja se manifestira u obliku dragocjenih spoznaja o složenim povijesnim procesima, koji su se odigrali u ključnoj prekretnici za povijest Rimskog Carstva i koja se uvelike podudara sa razdobljem njegove vladavine. Osim toga, taj proces također rezultira nizom novih spoznaja iz oblasti filozofije i etike, koje se također mogu reflektirati i primijeniti na svakodnevni život. *Meditacije* cara Marka Aurelija doista nisu samo još jedan u nizu antičkih izvora koje zahtijevaju rigidnu akademsku, historiografsku ili filološku analizu, već osim toga, pružaju niz praktičnih i konstruktivnih savjeta, koji je preporučljivo slijediti i u svakodnevnom životu. Također, ovo djelo je od iznimnog značaja za shvaćanje ne samo intelektualne klime razdoblja u kojem je nastalo, već pruža jedinstven uvid u način življenja i razmišljanja jedne osobe koja je živjela u antičkom periodu. Iako *Meditacije* nisu jedino takvo antičko djelo, stvarno je od neizmjernog značaja da danas imamo sačuvano jedno takvo djelo, koje daje nesvakidašnji uvid u najosobnije misli jedne osobe iz tog perioda, posebno kad se uzme u obzir važnost njegova položaja u tadašnjem društvu.

Doista, da nam *Meditacije* nisu ostale sačuvane, a vidjeli smo da su se sačuvale isključivo nizom sretnih okolnosti, vrlo je moguće da bi danas na Marka Aurelija gledali primarno kao na vrsnog vojskovođu i upravitelja Carstva, koji se samo usputno bavio sa filozofijom u trenutcima dokolice i sudjelovao u filozofskim raspravama radi razbibrige. Ovako imamo djelo koje pruža jasno svjedočanstvo, nazvao bih je, „dvostruke ostavštine“ cara Marka Aurelija. Tako se percepcija Marka Aurelija ne sastoji isključivo od toga da je on bio sposoban vladar, već ujedno i izrazito obrazovana osoba koja je imala želju baviti se sa pitanjima koja se nužno ne tiču jednoga rimskoga vladara, ali i kapacitete da prenese svoje savjete proizašle iz njegove učenosti i bogatog životnog iskustva, nizu generacija nakon njegove smrti, iako mu to vrlo izgledno nikad nije bio ni cilj.

Još bih napomenuo da postoji nekoliko važnih zaključaka, koji proizlaze iz ovoga rada. Iz perspektive filozofije, valja istaknuti da su *Meditacije* poprilično kvalitetno djelo, koje može bez problema stajati uz bok sačuvanim djelima istaknutih stoičkih filozofa, poput, npr., Seneke i Epikteta. Također, *Meditacije* nisu isključivo kompilatorsko djelo koje samo ističe misli prijašnjih filozofa, već se u tom djelu mogu naći i originalni filozofski koncepti (v. npr. „unutarnja tvrđava“) te promišljanja koja se ne boje izaći iz okvira stoičke filozofije.

Nadalje, važno je ponoviti da je stoicizam imao veoma jak utjecaj na filozofske misli nakon prestanka aktivnog djelovanja filozofskih predstavnika te škole. Tako je stoicizam (posljedično i *Meditacije*) znatno utjecao i, između ostalog, na filozofiju i teologiju ranokršćanskih mislilaca, a kasniji kršćanski filozofi su također vidjeli jasne poveznice između ta dva načina razmišljanja te i danas postoji želja da ga se ta filozofija sačuva i oživi. Stoga, stoicizam na neki način još uvijek ostaje živa filozofija.

Iz povijesne perspektive, ovaj rad je na određeni način predstavio način kako proučavati ovo filozofsko djelo i da se unatoč tome što na prvi pogled sadrži zanemarivu količinu povijesnih podataka, ipak sadrži informacije vrijedne povjesničaru, posebno one informacije koje se neposredno vežu uz samog autora *Meditacija*.

7. SAŽETAK

Marko Aurelije i njegove *Meditacije*

U razdoblju dinastije Antonina (95.-192.), Rimsko Carstvo doživljava vrhunac svoje moći. Gospodarstvo i politika, najvećim dijelom toga doba, bili su uglavnom stabilni, a granice osigurane. Bilo je nekih ratova, ali sve do vladavine cara Marka Aurelija (161.-180.), to su lokalizirani sukobi (Trajanov rat protiv Parta, Hadrijanov rat protiv Judejaca) i nikada nisu prijetili izravno Rimu kao sjedištu Carstva. To razdoblje se također pokazalo vrlo pozitivnim za intelektualni život Carstva, a filozofija nije bila iznimka. Filozofske škole poput platonizma, cinizma i posebno stoicizma, uživale su svoju najveću popularnost, toliku da je čak i jedan od careva tog doba postao etabliranim filozofom. Ime tog cara bilo je Marko Aurelije.

Ovaj rad ima za cilj cjelovito sagledati cara Marka Aurelija kao značajnu rimsku povijesnu osobu, s naglaskom na njegove filozofske spise i cjelokupnu ostavštinu na tom području. Potonje nam je došao u obliku knjige koju danas poznajemo kao *Meditacije*, osebujnu kompilaciju njegovih osobnih filozofskih i stoičkih spisa. *Meditacije* su neodvojivi izvor informacija za svaku biografiju cara-filozofa i vrlo koristan alat za razumijevanje njegove osobnosti. Uz različite druge historiografske izvore za njegovu vladavinu, ovaj će rad pokušati pomoću *Meditacija* pronaći filozofa u caru, a cara u filozofu. Također, ima za cilj pružiti filozofsku analizu tog teksta te dati neke smjernice o tome kako ispitivati i tumačiti *Meditacije* kao povjesničar.

Ključne riječi: Marko Aurelije, *Meditacije*, filozofija, stoicizam, kinizam, etika, Markomanski ratovi.

8. SUMMARY

Marcus Aurelius and his *Meditations*

During the period of the Antonine dynasty (95.-192.), Roman Empire experienced some of their greatest days. Economy and politics, for the biggest part of that era, were largely stable and borders secured. There were some wars, but all up to the reign of emperor Marcus Aurelius (161.-180.), they were localised conflicts (Trajan's war against Parthia, Hadrian's war against Judaeans) and never threatened to hit the imperial heartland of Rome directly. It

also proved very positive for the intellectual life of the Empire, and philosophy was not an exception. Philosophical schools like Platonism, Cynicism and especially Stoicism, enjoyed their greatest popularity, so much so that even of the emperors of that era became an established philosopher. Name of that emperor was Marcus Aurelius.

This paper aims to examine emperor Marcus Aurelius as an important Roman historical figure in its entirety, with an emphasis on its philosophical writings and overall legacy in that area. Latter came to posterity in form of book we now know as *Meditations*, a peculiar compilation of his personal philosophical and stoic writings. *Meditations* are an inseparable source of information for every biography of emperor-philosopher and a very useful tool for understanding Marcus's personality. Along with various historiographical sources for his reign, this paper will try to make use of *Meditations* to find philosopher in an emperor, and an emperor in a philosopher. Also, it aims to provide philosophical analysis of that text and provide some guidelines on how to examine and interpret *Meditations* as a historian.

Key words: Marcus Aurelius, *Meditations*, philosophy, Stoicism, ethics, Cynicism, Marcommanic wars.

9. LITERATURA

E. Asmis et alii, 2010., *Seneca and His World, Seneca: Anger, Mercy, Revenge*, ed. by E. Asmis et alii, Chicago: UCP, 2010., str. vii-xxvi.

A. Bazala, 1978., *Povijest filozofije II.*, Zagreb: Globus, 1978.

J. Bennet, 2003., *Trajan: Optimus princeps*, Routledge, 2003.

A.R. Birley, 2001., *Marcus Aurelius: A Biography*, New York: Routledge, 2001.

A.R. Birley, 2007., Hadrian to the Antonines, *The Cambridge Ancient History, volume XI: The High Empire A.D. 70-192.*, edited by A.K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge: CUP, 2007., str. 132-195.

A.R. Birley, 2012., Early Life: Family, youth, education, *A Companion to Marcus Aurelius*, ed. by Marcel von Ackeren, Chichester: Wiley-Blackwell, 2012., str. 139-154.

A.R. Birley, 2012., Marcus' Life as Emperor, *A Companion to Marcus Aurelius*, ed. by Marcel von Ackeren, Chichester: Wiley-Blackwell, 2012., str. 155-170.

M.C. Bishop, 2018., *Lucius Verus and the Roman Defence of the East*, Barnsley: Pen & Sword Military, 2018.

E. Bowie, 2007., Literature and Sophistic, *The Cambridge Ancient History, volume XI: The High Empire A.D. 70-192.*, edited by A.K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge: CUP, 2007., str. 898-922.

T. Brennan, 2003., Stoic Moral Psychology, *The Cambridge Companion to the Stoics*, ed. by B. Inwood, Cambridge: CUP, 2003., str. 257-293.

M. Cary – H.H. Scullard, 2022., *Povijest Rima*, Zagreb: Mate d.o.o., 2022.

M. Ceperina, 2012., The Meditations, *A Companion to Marcus Aurelius*, ur. M. van Ackeren, Wiley-Blackwell, 2012., str. 45-61.

D. Clay, 2006., Introduction, u: M. Aurelius – M. Hammond – D. Clay, 2006., *Meditations*, Bury St. Edmunds: Penguin Books, 2006., str. xi-xlvi.

- J.M. Dillon, 2007., Philosophy, *The Cambridge Ancient History, volume XI: The High Empire A.D. 70-192.*, edited by A.K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge: CUP, 2007., str. 922-943.
- M. Đurić, 1981., Heraklit, u: Heraklit, 1981., *Fragmenti*, Beograd: Grafos, 1981., str. 5-36.
- Epiktet, *Priručnik*, Zagreb: Kruzak, 2006.
- V. Filipović et alli, 1984., *Filozofijski rječnik*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1984.
- B.W. Frier, 2007., *Demography*, *CAH: The High Empire 70-192.*, ed. by A.K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge: CUP, 2007., 2007., str. 787-817.
- A. Giavatto, 2012., The Style of the Meditations, *A Companion to Marcus Aurelius*, ur. M. van Ackeren, Wiley-Blackwell, 2012., str. 333-345.
- C. Gill, 2003., The School in the Roman Imperial Period, *The Cambridge Companion to the Stoics*, ed. by B. Inwood, Cambridge: CUP, 2003., str. 33-59.
- P. Gligorić, 2006., Uvod u stoičku etiku i Epiktetov nauk, u: Epiktet, *Priručnik*, Zagreb: Kruzak, 2006., str. 1-41.
- M. Griffin, 2007., The Flavians, *The Cambridge Ancient History, volume XI: The High Empire A.D. 70-192.*, edited by A.K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge: CUP, 2007., str. 1-84.
- M. Griffin, 2007., Nerva to Hadrian, *The Cambridge Ancient History, volume XI: The High Empire A.D. 70-192.*, edited by A.K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone, Cambridge: CUP, 2007., str. 84-132.
- M.O. Goulet-Caze, 2019. *Cynicism and Christianity in Antiquity*, Grand Rapids; Eerdmans, 2019.
- J. Gould, 1970., *The Philosophy of Chrysippus*, Brill, 1970.
- J.B. Gourinat, 2014., *Stoicizam*, Zagreb: Jesenski i Turk, 2014.
- D. Grlić, 1982., *Leksikon filozofa*, Zagreb: Naprijed, 1982.
- P. Hadot, 1998., *The Inner Citadel: Marcus Aurelius in His Meditations*, Cambridge: HUP, 1998.

M. Hammond, 2006., Notes, u: M. Aurelius – M. Hammond – D. Clay, 2006., *Meditations*, Bury St. Edmunds: Penguin Books, 2006., str. 123-254.

O. Hekster, 2012., The Roman Empire After His Death, *A Companion to Marcus Aurelius*, ed. by Marcel von Ackeren, Chichester: Wiley-Blackwell, 2012., str. 234-247.

Heraklit, 1981., *Fragmenti*, Beograd: Grafos, 1981.

B. Kalin, 1991., *Povijest filozofije*, Zagreb: Školska knjiga, 1991.

P. Kovacs, 2009., *Marcus Aurelius' Rain Miracle and the Marcomannic Wars*, Leiden: Brill, 2009.

P. Lisičar, 1971., *Grci i Rimljani*, Zagreb: Školska knjiga, 1971.

R. J. Littman - M. L. Littman, 1973., Galen and the Antonine Plague, *The American Journal of Philology*, Autumn, 1973, Vol. 94, No. 3., 1973. str. 243-255.

A.A. Long, 2003., Stoicism in the Philosophical Tradition: Spinoza, Lipsius, Butler, *The Cambridge Companion to the Stoics*, ed. by B. Inwood, Cambridge: CUP, 2003., str. 365-393.

N.A. Maškin, 1982., *Istorija starog Rima*, Beograd: Naša knjiga, 1982.

F. McLynn, 2009., *Marcus Aurelius: A Life*, Cambridge: Da Capo Press, 2009.

G. Misch, 1998., *History of Autobiography in Antiquity II.*, Routledge, 1998.

Pliny the Elder, 2015., *Complete Works of the Pliny the Elder*, Hastings: Delphi, 2015.

W. Ramsay, 1869., Aulus Gellius, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology vol. II.*, ur. William Smith, Boston: Little Brown and Company, 1869., str. 235.

D. Robertson, 2020., *Kako razmišlja car filozof: Životne vrijednosti Marka Aurelija*, Zagreb: Planetopija, 2020.

R. Rodríguez Pérez, (2022): "Revisiting Lucius Verus' Eastern Campaign", *Itálica: Revista para la Difusión de Jóvenes Investigadores del Mundo Antiguo*, (4), str. 1-22.

J. Sellars, 2020., *Marcus Aurelius*, Routledge, 2020.

M. Schofield, 1999., *Stoic Idea of the City*, Chicago: UCP, 1999.

D. Sedley, 2003., The School, from Zeno to Arius Didymus, , *The Cambridge Companion to the Stoics*, ed. by B. Inwood, Cambridge: CUP, 2003., str. 7-33.

Seneca, 2008., *Dialogues and Essays*, Oxford: OUP, 2008.

Seneka, 1983., *O gnevnu*, Beograd: Rad, 1983.

R.M. Thorsteinsson, 2010., *Roman Christianity and Roman Stoicism: A Comparative Study of Ancient Morality*, Oxford: OUP, 2010.

INTERNETSKI IZVORI:

Rimski novčić sa prikazom Partije: <https://en.numista.com/catalogue/pieces260826.html>

Historia Augusta, Marko Aurelije:

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Marcus_Aurelius/2*.html

Historia Augusta, Avidije Kasije:

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Avidius_Cassius*.html

Kasije Dion:

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/72*.html

Izdanja *Meditacija*:

Marko Aurelije, 2017., *Meditacije*, Zagreb: Planetopija, 2017.

Marko Aurelije, 2004., *Samome sebi*, Beograd: Dereta, 2004.

M. Aurelius – M. Hammond – D. Clay, 2006., *Meditations*, Bury St. Edmunds: Penguin Books, 2006.

A.S.L. Farquharson - M. Aurelius, 1944., *The Meditations of Emperor Marcus Antoninus*, Oxford: Clarendon Press, 1944.

C.R. Haines – M. Aurelius, 1916., *Marcus Aurelius*, Harvard: HUP, 1916.